

Αποκλεισμός – καταπάτηση δικαιωμάτων – αποσιώπηση της ετερότητας.
Η περίπτωση των νέων σχολικών εγχειριδίων ιστορίας στην Ελλάδα

Γιώργος ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΤΔΕ – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παναγιώτης ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής ΠΤΔΕ – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παναγιώτης ΓΑΤΣΩΤΗΣ, Φιλολόγος-Διδάκτορας Διδακτικής της Ιστορίας
Χαράλαμπος ΚΟΥΡΓΙΑΝΤΑΚΗΣ, Φιλολόγος-Διδάσκων 407/80 του Ιόνιου Πανεπιστημίου

1963. Savannah Beach (USA). Λευκοί και η τοπική αστυνομία διώχνουν βίαια από την παραλία το ζευγάρι των αφροαμερικανών που πήγε εκεί για να κολυμπήσει.

Η εισήγησή μας χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη.

Το πρώτο μέρος προσπαθεί να δώσει τις βασικές θεωρητικές και μεθοδολογικές συντεταγμένες πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η ερευνητική μας προσπάθεια. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται τρία επιμέρους, αλληλοσυμπληρωματικά, θέματα:

- α. το ζήτημα της κοινωνικής και της εκπαιδευτικής νοοτροπίας απέναντι στους μετανάστες και, γενικότερα, τις μειονότητες,
- β. το ζήτημα της σχέσης ιστορίας και κοινωνικής δικαιοσύνης (που συνοψίζεται στο ερώτημα: *Ιστορία: δίκης οφθαλμός, ος τα πανθ' ορά;*),
- γ. οι διεθνείς πολιτικές για την αντιμετώπιση της ετερότητας –ιδίως η στάση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.

Το δεύτερο μέρος αποτελεί μία διερευνητική προσέγγιση των νέων σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος της ιστορίας, με στόχο να προσδιορισθεί η σημασία και οι συνιστώσες του ρόλου που αποδίδεται στις μειονότητες που εμφανίζονται στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο από το 1830 έως την δεκαετία του 1990.

Πρώτο μέρος

Εισαγωγή

Στην Ελλάδα, μετά τον αριθμητικό περιορισμό και την κοινωνική ενίσχυση των αγροτικών και των εργατικών στρωμάτων, χρειαζόμασταν ένα «ειδικό» κοινωνικό στρώμα «ανειδίκευτων» εργαζομένων. Βολική λύση για την δημιουργία του ήταν οι μετανάστες. Ήλθαν στην Ελλάδα και ήσαν «διαχειρίσιμοι». Τόσο εργασιακά όσο και κοινωνικά. Και βεβαίως ήσαν «διαχειρίσιμοι» και εκπαιδευτικά. Παρά λοιπόν την συνεχή αύξηση των θεσμών που εξειδικεύονται στο μεταναστευτικό φαινόμενο, παρά την αύξηση των ερευνητικών μονάδων που εργάζονται για να το καταγράψουν και να προτείνουν λύσεις γι' αυτό, παρά την αρκετά (συγκριτικά με το παρελθόν) προοδευτική νομοθεσία που διέπει την χώρα μας ως προς τα ζητήματα της μετανάστευσης, καταγράφεται σε όλες τις μελέτες ένα έλλειμμα στην ομαλή ενσωμάτωση των αλλοδαπών στην ελληνική κοινωνία. Θεωρούμε ότι ο βασικός λόγος που συμβαίνει αυτό είναι επειδή όλα τα μέτρα που λαμβάνονται, λαμβάνονται έως του ορίου να καλυτερέψουν μεν την κοινωνική κατάσταση των μεταναστών, αλλά χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο μία βασική προ-απόφαση: να συνεχίσουν να αποτελούν ένα στρώμα λιγότερο καλά μορφωμένο, έτοιμο να παρέχει φθηνή εργασία σε αγρούς, σπίτια, κήπους και κότερα.

Βασική προϋπόθεση για να αλλάξει η μοίρα των μεταναστών στην Ελλάδα είναι να αλλάξει η κοινωνική νοοτροπία απέναντί τους. Όχι να αντιμετωπισθούν καλύτερα από τους νόμους και την κρατική διοίκηση. Όχι απλώς να καταγραφεί η συνεισφορά τους -δήλη και άδηλη- στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας και στην οικονομική μας ανάπτυξη των τελευταίων ετών. Ζητούμενο δεν είναι να διαχειριστούμε στους μετανάστες συνανθρώπους μας. Ούτε με μία μεταναστευτική πολιτική που παρακολουθεί το μεταναστευτικό φαινόμενο και αντιδρά σε αυτό. Ούτε απλώς με μία μεταναστευτική πολιτική που δίνει εκείνη την κατευθυντήρια γραμμή στο μεταναστευτικό φαινόμενο, μία ενεργητική δηλαδή μεταναστευτική πολιτική (pro-active). Απαιτείται ριζική αλλαγή της κοινωνικής νοοτροπίας.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό να εκπαιδεύσουμε τους μετανάστες στην γλώσσα τους και στην γλώσσα μας. Να τους διδάξουμε την ιστορία τους, την ιστορία μας, την ευρωπαϊκή ιστορία και την παγκόσμια ιστορία. Να τους διδάξουμε αγωγή του ευρωπαίου και παγκόσμιου πολίτη. Όμως, ακόμη σημαντικότερο, είναι να τα διδαχθούμε εμείς ως πολίτες υποδοχής όλα αυτά. Είναι πολύ σημαντικό να σπάσουμε το στερεότυπο ότι η Αλβανία είναι –και δεν μπορεί παρά να παραμείνει μία χώρα οπισθοδρομική και βουτηγμένη στην παρανομία και την ανομία. Ότι η Πολωνία είναι μία χώρα καλλιεργημένων «εξειδικευμένων» πενομένων. Ότι οι μετανάστες που προέρχονται από τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες είναι βιολογικά πεινασμένοι και δυνάμει στασιαστές επειδή έχει εγγραφεί στο κύτταρό τους τόσο η στέρηση βιολογικών αγαθών όσο και η κομμουνιστική ιδεολογία.

Επομένως: να πάρουμε μέτρα για τους μετανάστες. Μήπως όμως απαραίτητη προϋπόθεση για να πάρουμε τα μέτρα αυτά είναι να σκεφθούμε δημιουργικά; Να σκεφθούμε δηλαδή πόσο πλουσιότεροι θα γίνουμε γνωστικά εφόσον εντάξουμε ομαλά στην κοινωνία μας τόσα δίγλωσσα και τρίγλωσσα νέα μέλη (πως εκμεταλλεύονται το ζήτημα αυτό τα αμερικανικά δικηγορικά γραφεία χρησιμοποιώντας ακόμα και έλληνες τρίτης γενιάς για τις ναυτιλιακές και άλλες εμπορικές υποθέσεις που αναλαμβάνουν στην παγκοσμιοποιημένη αγορά; - για να φέρω ένα παράδειγμα που θα μας θυμίσει ωφέλιμα τους συγγενείς που έχουν πολλοί έλληνες στις ΗΠΑ). Να σκεφτούμε επίσης πόσο πλουσιότεροι θα γίνουμε πολιτισμικά εάν προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την ιστορία των λαών αυτών. Όχι ακούγοντας και απαξιώνοντας την εθνικιστική ιστορία που και οι μετανάστες έμαθαν στο εκπαιδευτικό τους σύστημα και την μετέδωσαν στα άγουρα ακόμη παιδιά τους. Αλλά εξετάζοντάς την κριτικά και αντιπαραβολικά –που είναι τελείως άλλο πράγμα από το απαξιωτικά και επικαλυπτόμενα- από την εξίσου εθνικιστικά διδαγμένη δική μας ιστορία.

Συμπέρασμα: χρειαζόμαστε για τα θέματα αυτά πολυετείς και πολυεπίπεδες παρεμβάσεις. Χρειαζόμαστε παρεμβάσεις τόσο εντός, όσο και εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος. Μας τα έδειξαν αυτά πολύ αποτελεσματικά όσα έγιναν και γίνονται στο πλαίσιο του Προγράμματος Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων που διευθύνουν η Θάλεια Δραγώνα και η Άννα Φραγκουδάκη (2008). Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι χρειαζόμαστε παρεμβάσεις πολύπλευρες. Όλα τα κοινωνικά ζητήματα απαιτούν τη δραστήρια συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων μερών. Είναι σαφές λοιπόν ότι χρειαζόμαστε δράση από όλους: τόσο από το κράτος και την κοινωνία που υποδέχεται, όσο και από τους ίδιους τους μετανάστες. Δράση που μπορεί να συνίσταται σε έργο, αλλά που μπορεί επίσης να συνίσταται σε αποφυγή πράξεων.

Ιστορία: δίκης οφθαλμός ος τα πάνθ' ορά;

Η Ιστορία δεν αποδίδει κοινωνική δικαιοσύνη. Η Ιστορία συμβάλλει στην εμπέδωση της έννοιας «κοινωνική δικαιοσύνη». Και, περαιτέρω, συμβάλλει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής δικαιοσύνης: την εκλεπτύνει ως έννοια, προσανξάνει το περιεχόμενό της, τη μελετά διαρκώς μέσα στα διαφορετικά κοινωνικά δεδομένα κάθε εποχής, καταγράφει τις αναπροσαρμογές της και εδραιώνει την αντίληψη ότι πρόκειται για έννοια που πρέπει διαρκώς να εξετάζεται και να αναπροσαρμόζεται στις κοινωνικές εξελίξεις. Οι παραδοχές αυτές, είναι απαραίτητο να προταχθούν σε όσα θα εξετάσουμε παρακάτω. Γιατί σχετίζονται με βασικά ζητήματα επιστημολογικής και μεθοδολογικής, ταυτόχρονα όμως και ηθικο-πολιτικής φύσης.

Ειδικότερα, πρόκειται για παραδοχές – διευκρινίσεις – εννοιολογικούς διαχωρισμούς που είναι απαραίτητο να γίνουν, καθώς αφορούν σε μία σχέση λεπτή, περίπλοκη και περιπλεγμένη, όπως είναι η σχέση της ιστορικής επιστήμης με την πανανθρώπινη αξία της δικαιοσύνης. Οι δικαστικές πρακτικές, οι διαδικασίες απονομής δικαιοσύνης, ο καταλογισμός ευθυνών, η καταμέτρηση ποινών για συντελεσμένες (άρα παρελθοντικές, επίμαχες και τραυματικές) πράξεις, πλέκονται σε γαϊτανάκι. Και διαμορφώνουν την πολυπλοκότητα, την προβληματικότητα και την ευθραυστότητα της σχέσης ιστορίας-δικαιοσύνης. Όταν η σχέση γίνεται σφιχτή-αξεδιάλυτη, τότε είναι που η ιστοριογραφία διολισθαίνει –εσκεμμένα ή ανεπίγνωστα– προς την Ηθική. Τότε είναι που κραδαίνει τη ρομφαία της «εκδίκησης των λαών» και των αδικημένων, σύμφωνα με τη γνωστή διατύπωση του Chateaubriand.

Πρόκειται για σύγχρονο ζήτημα; Ναι, αλλά με υπόβαθρο που πηγαίνει σε βάθος χρόνου. Είναι σύγχρονο επειδή η σχέση ιστορίας και δικαιοσύνης βρίσκεται στο προσκήνιο με πολλές αφορμές. Ιδίως, με αφορμές που έδωσαν οι Παγκόσμιοι Πόλεμοι, η σχετικά πρόσφατη κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι τρομοκρατικές και οι αντι(;) -τρομοκρατικές επιθέσεις. Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν στην ποινικοποίηση του ναζισμού, του φασισμού και του σταλινικού ολοκληρωτισμού. Επίσης, των γενοκτονιών των τελευταίων δεκαετιών, ως εγκληματικών πρακτικών σε βάρος της ανθρωπότητας. Όμως είναι και ζήτημα που εκτείνεται σε βάθος χρόνου. Και που, οπωσδήποτε, παραπέμπει στην επιτομή του προβληματικού χαρακτήρα της σχέσης ιστορίας-δικαιοσύνης κατά την περίοδο της νεωτερικότητας: στο 1898, στην πολύκροτη υπόθεση Dreyfus, στην ηθική αγανάκτηση της γαλλικής διανόησης τότε.

Είπαμε ότι έχουμε να κάνουμε με ένα σύνθετο πρόβλημα. Που το κάνουν συνθετότερο ορισμένες εγκατεστημένες ρήσεις-απόψεις και ορισμένα ιστορικά γεγονότα. Δύο παραδείγματα.

Είναι γνωστή η σιλλερική και εγγελιανή ρήση ότι «Η Ιστορία είναι το δικαστήριο του Κόσμου» (“Die Weltgeschichte ist das Weltgericht”). Πρόκειται για ρήση που οδηγεί στην άποψη ότι η Ιστορία είναι θεότητα που, όμοια με τη Νέμεση, διαφυλάσσει την τάξη, εκδικείται και, εντέλει, επαναφέρει σε ισορροπία τις κοινωνικές αδικίες / διαταραχές. Το δεύτερο παράδειγμα. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έγιναν δίκες που φόρτισαν –τόσο σε εθνοκρατικό, όσο και σε οικουμενικό επίπεδο– την κοινωνία των πολιτών και το δημόσιο χώρο. Ασφαλώς, η εμπλοκή ιστορικών σε δίκες όπως των Barbie, Touvier, Papon, Priebke, Irving, Pinochet και τόσων άλλων, σημαίνει πολλά για τον τρόπο που συλλαμβάνεται και διαχέεται ο ρόλος της Ιστορίας.

Κοντά στα παραδείγματα αυτά, που δείχνουν ενισχυμένους τους δεσμούς ιστορίας-δικαιοσύνης, δίνουμε και μερικά αντι-παραδείγματα. Συμπυκνώνουν έναν σκεπτικισμό για τα όρια της ιστορίας. Επίσης, δηλώνουν ευθέως ότι η μετατροπή των σελίδων της ιστορίας σε αίθουσα δικαστηρίου και των ιστορικών σε δικαστές (σε πραγματικές ή υποθετικές δίκες) δεν είναι πρακτικές που χαίρουν καθολικής αποδοχής, κι ας είναι πολύ διαδεδομένες.

Αντιπαραδείγματα λοιπόν. Πρώτο, ο Henry Rousso. Αρνήθηκε να παραστεί στη δίκη του Papon με την ιδιότητα του πραγματογνώμονα. Αιτιολόγησε τη στάση του, επισημαίνοντας πόσο πολύπλοκη είναι η σχέση του θεσμού της δικαιοσύνης με την εθνική μνήμη και ταυτότητα, την κυρίαρχη ιδεολογία και την ιστορική συνείδηση. Συνακόλουθα, διατύπωσε το επιχείρημα ότι αποκλειστικός σκοπός της ιστορικής επιστήμης είναι η σισύφεια προσπάθεια να προσεγγίζεται η –εκ των πραγμάτων– σχετική πάντοτε αλήθεια. Και προσέθετε ότι μόνο εμμέσως και δευτερογενώς αποτελεί σκοπό της ιστορικής επιστήμης η διαφώτιση της κοινής γνώμης και ο αναπροσανατολισμός των ιστορικών αντιλήψεων.

Αντιπαραδείγμα δεύτερο, ο Carlo Ginzburg και οι απόψεις που διατύπωσε με αφορμή τη δίκη Sofri στην Ιταλία. Αντιπαρέβαλλε τη δικαστική με την ιστορική αλήθεια. Τις αντιπαρέβαλλε, παρά την βασική παραδοχή ότι και οι δύο αυτές μορφές αλήθειας καθίστανται δυνατές μόνο σε αναφορά με ποικίλα και ενίοτε αντιφατικά μεταξύ τους πειστήρια, τεκμήρια και αποδεικτικές λογικές. Υποστήριξε ότι η δικαστική αλήθεια χαρακτηρίζεται από μοναδικότητα, επιτακτικότητα / καταναγκαστικότητα, ανελαστικότητα και κανονιστικότητα. Αυτά, σημειώνει, αντιβαίνουν –εν μέρει τουλάχιστον– στη σχετικότητα, τη μερικότητα, τη θραυσματικότητα, την αναθεωρησιμότητα και τη μη κανονιστικότητα της ιστορικής

αλήθειας, που αποδέχεται σε κάθε συγκυρία η κοινότητα των ιστορικών. (Για μία διεισδυτική και εμπειριστατωμένη ανάλυση σχετικά βλ. Traverso 2005: 74-79).

Ευτυχώς –κατά τη γνώμη μας– κυρίαρχη τάση παραμένει ακόμα αυτή που επιφορτίζει την ιστορική επιστήμη με το καθήκον να κατανοεί και να εξηγεί. Όχι να απονέμει δικαιοσύνη, μέσα από μία εξαλλαγή των μεθοδολογικών της εργαλείων και των εννοιολογικών της κατηγοριών σε προκρούστεια σχήματα εμποτισμένα από τη λογική του ποινικού δικαίου (θύτης / θύμα, ένοχος / αθώος, αυτουργός και ηθικός αυτουργός, ευθύνη / τιμωρία / απαλλαγή...). Αντίστοιχα, το έργο του ιστορικού πολύ απέχει από τις δραστηριότητες του κληρονομού κεφαλών, του πραγματογνώμονα, του μάρτυρα ή και του ίδιου του δικαστή. Παρότι ιστορικοί που αναδέχονται και επιτελούν τους ρόλους αυτούς δεν λείπουν. Δύο ενδεικτικές περιπτώσεις. Ο Daniel Goldhagen εμφανίζεται πεπεισμένος για τη συλλογική ενοχή του γερμανικού λαού για τα εγκλήματα και τις πρωτόγνωρες θηριωδίες του εθνικοσοσιαλισμού. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Stefan Courtois. Προπαγάνδισε, όχι χωρίς αντίκρισμα (αν αναλογιστεί κάποιος τις πρόσφατες πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης και τη δια νόμου εξάλειψη της μνήμης του κομμουνισμού στην Πολωνία), την ιδέα ότι αποτελεί ιστορική αναγκαιότητα η σύγκληση ενός νέου διεθνούς δικαστηρίου, κατά τα πρότυπα των δικών της Νυρεμβέργης, για την οριστική και τελεσίδικη ποινική και ηθική καταδίκη του κομμουνισμού, όχι μόνο ως καθεστώτος και ως πολιτικής πρακτικής, αλλά και ως ιδεολογίας (ή, ως Ριζικού Κακού).

Παρά ταύτα, οι συγγραφείς αυτής της ανακοίνωσης δεν αυταπατώνται ότι είναι δυνατή η αξιολογική ουδετερότητα, δεν πιστεύουν στη μοναδικότητα της Αλήθειας και έχουν επίγνωση ότι εκκινούν από συγκεκριμένες ιδεολογικές, επιστημολογικές και ιστοριογραφικές συντεταγμένες, από εμμενή ερωτήματα και γνωστικές ευαισθησίες των καιρών τους, που όμως δεν τους ωθούν στον αποικισμό του παρελθόντος από το παρόν. Επιχειρούν να αναδείξουν την πολιτισμική πολλαπλότητα της εξελισσόμενης ελληνικής κοινωνίας, διαρρηγνύοντας τον μύθο της προαιώνιας εθνοπολιτισμικής ομοιογένειας, όπως αυτός εξακολουθεί να αποτυπώνεται στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, όχι τόσο από τον ζήλο της αρετής και της απονομής ιστορικής δικαιοσύνης, όσο από έρωτα για την αλήθεια που δεν είναι ποτέ μία, απόλυτη και πιστή, αλλά πάντοτε φευγαλέα, θραυσματική και ενίοτε αδιόρατη. Αυτή η αναζήτηση πιστεύουμε ότι εμπλουτίζει τόσο την σχολική ιστοριογραφία όσο και την ιστορική αυτογνωσία του ελληνικού λαού.

Ζητήματα προστασίας των μειονοτήτων

Στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ολόκληρο τον κόσμο, αλλά, συγχρόνως, τόσο για την κατοχύρωση και ενίσχυση της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δημοκρατίας σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, όσο και για την προάσπιση του ευρωπαϊκού δημοκρατικού πολιτικού πολιτισμού που αποτελεί πλέον παγκόσμια κληρονομιά, το Συμβούλιο της Ευρώπης προέβη στη θέσπιση μιας Συμφωνίας–πλαισίου που αφορά στην προστασία των εθνικών/εθνοτικών μειονοτήτων, το δικαίωμα διαφύλαξης της πολιτισμικής τους φυσιογνωμίας και τη δυνατότητα διαγενεακής αναπαραγωγής της ταυτότητάς τους. Η Συμφωνία αυτή που θεσπίστηκε την 1^η Φεβρουαρίου 1998 έχει προσυπογραφεί, κυρωθεί και τεθεί σε εφαρμογή από 39 κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενώ απλώς έχει προσυπογραφεί από άλλα 4. Η Ελλάδα, δυστυχώς, μαζί με το Βέλγιο, την Ισλανδία και το Λουξεμβούργο, περιλαμβάνεται στη δεύτερη κατηγορία, παρά το γεγονός ότι προσυπέγραψε τη Συμφωνία-πλαίσιο ήδη από τις 22 Σεπτεμβρίου 1997. Βεβαίως, ακόμα χειρότερα, υπάρχουν χώρες, όπως η Τουρκία, η Γαλλία, η Ανδόρα

και το Μονακό, οι οποίες δεν θέλησαν καν να προσυπογράψουν τη Συμφωνία [Council of Europe (2007) *Convention – cadre pour la protection des minorités nationales. Recueil de textes*. Strasbourg : Editions du Conseil de l'Europe (4^η έκδοση, 1^η έκδοση 1999), 58-59].

Το σκεπτικό του Συμβουλίου της Ευρώπης θεμελιώνεται στην επίγνωση ότι η προστασία των μειονοτήτων είναι ουσιώδης παράγοντας «για τη σταθερότητα, τη δημοκρατική ασφάλεια και την ειρήνη στην ευρωπαϊκή ήπειρο» (στο ίδιο, σ. 7). Επίσης, στην πεποίθηση ότι η κατοχύρωση της πολιτισμικής πολλαπλότητας δεν πρέπει να δημιουργεί φραγμούς μεταξύ της κυρίαρχης πληθυσμιακής ομάδας και των μειονοτήτων ή και των μειονοτήτων μεταξύ τους, δηλαδή ναρκισσιστικά ή φοβικά σύνδρομα αναδίπλωσης / αυτοεγκλεισμού ή αυτοεπιβεβαίωσης, αλλά απεναντίας γέφυρες επικοινωνίας που οδηγούν σε πρακτικές ουσιαστικού διαλόγου, διακατανόησης και ισότιμης συμμετοχής στα ιστορικά δρώμενα, οι οποίες με τη σειρά τους εμπλουτίζουν την ιστορική εμπειρία του έθνους-κράτους, αλλά παράλληλα και της ευρωπαϊκής ηπείρου στο σύνολό της (στο ίδιο, σ. 7). Θέτει βεβαίως ως προϋπόθεση ότι η πολιτισμική πολλαπλότητα δεν θα λειτουργήσει ως δούρειος ίππος, ούτε για την αμφισβήτηση της εθνικής κυριαρχίας, του συντάγματος και της επίσημης πολιτικής κουλτούρας παρέχοντας ερείσματα σε αλυτρωτικές, αποσχιστικές ή αυτονομιστικές βλέψεις, ούτε για την περιχαράκωση των κοινωνικών ομάδων και τη διάβρωση και αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού, ούτε, τέλος, για τη νομιμοποίηση νεορατσιστικών διαφοριστικών αντιλήψεων. Παρά ταύτα, οι προβλέψεις αυτές δεν σημαίνουν ότι θεωρείται αθέμιτη ή επικίνδυνη η συγκρότηση δικτύων μεταξύ πληθυσμών διαφορετικών κρατικών μορφωμάτων, που όμως τους συνέχουν κοινές εθνοπολιτισμικές αναφορές (άρθρο 17, εδάφιο 1· στο ίδιο, σ. 12).

Ένα στοιχείο που εκπλήσσει στη Συμφωνία–πλαίσιο για την προστασία των μειονοτήτων είναι η εσκεμμένη απουσία εννοιολογικού προσδιορισμού του όρου «εθνική / εθνοτική μειονότητα» [=minorité nationale]. Οι λόγοι είναι δύο: αφενός, αναγνωρίστηκε ότι δεν υπάρχει περιεκτικός ορισμός που να ανταποκρίνεται στις ποικίλες εκφάνσεις της ιστορικής πραγματικότητας αλλά και της τρέχουσας κατάστασης· αφετέρου, πρυτάνευσε η ρεαλιστική / μινιμαλιστική / διαχειριστική λογική να δοθεί η δυνατότητα στα ίδια τα κράτη-μέλη να εκτιμήσουν την κατάσταση στην επικράτειά τους και να προσδιορίσουν τι συνιστά στη δική τους ιδιαίτερη περίπτωση μειονότητα (στο ίδιο, σελ. 21, σημείο 12).

Στο εδάφιο 1 του άρθρου 3 θεσπίζεται το δικαίωμα του ατομικού αυτοπροσδιορισμού των μελών μιας μειονότητας, στη βάση όμως της μη αυθαίρετης επιλογής συλλογικής ταυτότητας, αντίθετα με τις πρακτικές και τις αντιλήψεις των εκδοχών του ριζοσπαστικού κοινοτισμού (στο ίδιο, σελ. 21, σημεία 13, 23, 31), ενώ στο εδάφιο 2 του ίδιου άρθρου αναγνωρίζεται η συλλογική δράση που ασκείται στο όνομα των αρχών και των ιδεωδών που διέπουν τη Συμφωνία–πλαίσιο (στο ίδιο, σ. 8).

Στο άρθρο 4 – εδάφιο 1 απαγορεύεται «κάθε αρνητική διάκριση που προκύπτει από την ένταξη ενός ατόμου σε μια εθνική / εθνοτική μειονότητα», με κριτήριο τον σεβασμό της αρχής της ισότητας, ενώ στο εδάφιο 2 του ίδιου άρθρου προβλέπεται η θέσπιση μέτρων προώθησης της ισότητας στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, τα οποία, σύμφωνα εξάλλου με το εδάφιο 3, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως μορφή θετικών διακρίσεων (στο ίδιο, σ. 9).

Ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που μας απασχολεί έχει το εδάφιο 1 του άρθρου 5, στο οποίο αναγνωρίζεται και διασφαλίζεται το δικαίωμα των μειονοτήτων «να διαφυλάσσουν και να αναπτύσσουν την κουλτούρα τους και τα ειδοποιά γνωρίσματα της ταυτότητάς τους, δηλαδή τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις παραδόσεις

και την πολιτισμική κληρονομιά» (στο ίδιο, σ. 9). Εύλογα συνάγεται ότι η γνώση της ιστορίας μιας μειονοτικής ομάδας, όταν οπωσδήποτε αυτή δεν αντιβαίνει στην ιστορική αλήθεια, δεν έρχεται σε σύγκρουση με την κυρίαρχη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα και δεν προωθεί αποσχιστικές – αυτονομιστικές διεκδικήσεις καλλιεργώντας μανιχαϊστικές αντι-αφηγήσεις. Επίσης, ότι όταν η γνώση αυτή δεν έχει αποκλειστικά και μόνο αυτοεπιβεβαιωτικό χαρακτήρα, αλλά οδηγεί στη σφαιρική θέαση της ιστορικής πραγματικότητας, στη διακατανόηση των λαών και στην αναγνώριση της ιστορικής δικαιοσύνης, αποτελεί πρωταρχικής σημασίας πολιτισμικό δικαίωμα. Δικαίωμα το οποίο ενισχύεται και από τα προβλεπόμενα στο εδάφιο 2 του άρθρου 5, όπως επίσης στο εδάφιο 1 του άρθρου 6, ο συνδυασμός των οποίων απαγορεύει στα κράτη-μέλη, στους διοικητικούς μηχανισμούς τους και στην πλειοψηφική ομάδα των πολιτών να θέτουν σε εφαρμογή πολιτικές αφομοίωσης στο επίπεδο της εκπαίδευσης, των ΜΜΕ και της κουλτούρας χωρίς τη συναίνεση των μειονοτικών ομάδων (στο ίδιο, σ. 9). Ωστόσο, ο αποκλεισμός της βίαιης αφομοίωσης των ποικιλώνυμων ετεροτήτων δεν υπονοεί διόλου και την απόρριψη της συντονισμένης μέριμνας για την κοινωνική και πολιτική ενσωμάτωση των μελών τους.

Το δικαίωμα της διαφύλαξης, καλλιέργειας και ανάπτυξης της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας ενδυναμώνεται από τα προβλεπόμενα στο άρθρο 7, όπου αναγνωρίζεται η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης (προφανώς και της ιστορικής) και της θρησκείας, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται και το δικαίωμα δημόσιας έκφρασής τους (στο ίδιο, σ. 10).

Στο εδάφιο 3 του άρθρου 11 λαμβάνεται μέριμνα για τη διατήρηση των παραδοσιακών τοπωνυμίων και της πολιτιστικής κληρονομιάς των μειονοτήτων ώστε να μην θιγεί η ιστορική αλήθεια και να μην τρωθεί η ιστορική τους ταυτότητα και συνείδηση (στο ίδιο, σ. 11).

Στο εδάφιο 1 του ιδιαίτερα σημαντικού άρθρου 12 θεσπίζεται η αρχή της λήψης σύντονων μέτρων από το κράτος για την ανάπτυξη της γνώσης του πολιτισμού, της ιστορίας, της γλώσσας και της θρησκείας, τόσο της πλειοψηφικής ομάδας του πληθυσμού, όσο και των μειονοτήτων. Στο εδάφιο 2 του ίδιου άρθρου αναγνωρίζεται η ανάγκη συγγραφής σχολικών εγχειριδίων, αλλά και ειδικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, ώστε να θέτουν σε κίνηση μηχανισμούς διαπολιτισμικής επικοινωνίας και αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ μαθητών προερχόμενων από διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού. Τέλος, στο εδάφιο 3 αναγνωρίζεται το δικαίωμα ίσης πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα και γενικότερα στη σφαίρα της γνώσης (στο ίδιο, σ. 11).

Εθνοκεντρισμός και μειονότητες

Σαν άλλοι εσωτερικοί εχθροί οι μειονότητες σπρώχνονται στο περιθώριο της ιστορικής μνήμης και της ιστορικής συνείδησης, εξοβελίζονται από τον επίσημο ιστορικό κανόνα, παραγράφεται η ιστορική τους παρουσία και η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, γίνονται σχεδόν αόρατες. Οι λόγοι παραπέμπουν στην ίδια την καταστατική λογική, την πολιτισμική στρατηγική και την κοινωνικο-πολιτική λειτουργία του εθνοκεντρισμού, που αποτελεί τον κεντρικό άξονα τόσο για τη δόμηση της ταυτότητας όσο και για τη διάκρισή της από αυτό που νοείται εκάστοτε ως ετερότητα, δεδομένου ότι θέτει σε λειτουργία δυνάμεις που χαράσσουν και περιφρουρούν τα σύνορα μεταξύ in-group και out-group.

Ο εθνοκεντρισμός συγκροτείται πάνω σε τρεις αρχές:

- Η πρώτη είναι ο κανονιστικός δυϊσμός, το διπολικό σχήμα της ταυτότητας και της ετερότητας.
- Η δεύτερη είναι το ιδεολόγημα της αδιάσπαστης εθνικής συνέχειας και της τελεολογικής σύλληψης της ιστορίας του έθνους, νοούμενου ως οιονεί διϊστορικής οντότητας προικισμένης με αναλλοίωτα χαρακτηριστικά και απαράγραπτα δίκαια.
- Τέλος, η τρίτη είναι η αναγωγή του έθνους σε ιστορικό πρωταγωνιστή, η θέαση της ιστορίας από την αποκλειστική προοπτική της κεντρικής σημασίας και της μοναδικότητάς του, αυτό που ο Rüsen ορίζει ως μονοκεντρική θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης.

Στο ανελαστικό αυτό πλαίσιο είναι ευνόητο οι μειονότητες να αντιμετωπίζονται ως φορείς κινδύνου και απειλής για την κυρίαρχη ομάδα, ως παράγοντες αποσταθεροποίησης και διάρρηξης των συνεκτικών δεσμών του έθνους-κράτους, του κοινωνικού του ιστού και του πολιτισμικού του σύμπαντος, ως αντίπαλος πόλος, ως το αρνητικό της εικόνας του έθνους.

Η αμφισβήτηση και η υπέρβαση των ουσιοκρατικών αξιωματικών παραδοχών του εθνοκεντρισμού είναι δυνατή υπό τον όρο της αναίρεσης των τριών αρχών που προαναφέρθηκαν. Συγκεκριμένα, η δόμηση ενός ανοικτού ορίζοντα θέασης της ιστορικής δυναμικής είναι πιθανή:

- *πρώτον*, με την αμοιβαία αναγνώριση των διακριτικών γνωρισμάτων και των διαφορών, που θα οδηγήσει στην ενσωμάτωση των επίμαχων, τραυματικών και αποσιωπημένων ιστορικών γεγονότων στον ιστορικό κανόνα καθιστώντας τις μειονότητες ορατές στο δημόσιο λόγο καθώς και στα κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα, εξέλιξη που με τη σειρά της θα δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για μια πλουραλιστική προσέγγιση της αυτοεικόνας του συλλογικού εαυτού και κατά συνέπεια θα μορφοποιήσει τους όρους για τη συλλογική αυτεπίγνωση και την αναγνώριση των ετεροτήτων που καταπιέζονται, συνυπάρχοντας ωστόσο δυνάμει δημιουργικά, μέσα στην περίκλειστη και συμπαγή αντίληψη της ταυτότητας,
- *δεύτερον*, με την αποδόμηση των υποστασιοποιημένων τελεολογικών σχημάτων συνέχειας που στοιχειώνουν την εθνική συνείδηση και ιδεολογία, λειτουργώντας συνήθως νομιμοποιητικά σε σχέση με το παρόν, προδιαγράφοντας το μέλλον και επιχειρώντας να αποφορτίσουν το δυναμικό που εμπερικλείει η επίγνωση των ιστορικών τομών, των ασυνχειών, των εσωτερικών συγκρούσεων και των αποσιωπημένων ηττών
- και, *τρίτον*, με την πλουραλιστική θεώρηση της Ιστορίας, δηλαδή τη θέασή της από πλήθος οπτικές γωνίες και σε αναφορά με πολλά συλλογικά ιστορικά υποκείμενα, δηλαδή με την εγκατάλειψη της προνομιακής προοπτικής του έθνους που τεμαχίζει την σύνθετη ιστορική πραγματικότητα σε περιχαρακωμένες, παράλληλες, σχεδόν ασύμβατες μεταξύ τους και προπαντός μονοδιάστατες και αυτιστικές ιστορίες στεγανοποιημένων, ομοιογενών και περιούσιων εθνών-κρατών (πρβλ. Rüsen 2007: 24-29 και Κόκκινος 2006: 304-307).

Δεύτερο μέρος

Ετερότητα – Μειονότητα: η αντιμετώπισή τους στα νέα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας

Η κεντρική θέση της προσέγγισης: Όπως ακριβώς η γνώση της επίσημης γλώσσας, και στην καλύτερη περίπτωση ακόμα και του ίδιου του επεξεργασμένου-λόγιου

κώδικα που δεσπόζει στη σχολική γνώση, αναιρεί ως ένα βαθμό τις διακρίσεις πρόσβασης στη γνώση και την ανισότητα των ευκαιριών, λειτουργώντας εκ των πραγμάτων ως παράγοντας πολιτισμικής ενσωμάτωσης και κοινωνικής συνοχής, κατ' ανάλογο τρόπο και η μετατόπιση των αξόνων του μαθήματος της Ιστορίας, σύμφωνα με τη λογική των ομόκεντρων κύκλων (από το τοπικό στο παγκόσμιο) και των θεματικών προσαρμογών με βάση τις ανάγκες κάθε ομάδας-στόχου (μειονότητες), ώστε να καταστεί δυνατή η ευρύχωρη συνύπαρξη τόσο του κυρίαρχου αλλά εμπλουτισμένου από τις εμπειρίες των ετεροτήτων (ταξικών, φυλετικών, γλωσσικών, εθνοτικών, θρησκευτικών) ιστορικού αφηγήματος του έθνους-κράτους όσο και της ιστορίας των αποκλεισμένων ή διωκόμενων ομάδων, με ορίζοντα τη βαλκανική, μεσογειακή, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην καλλιέργεια μιας σφαιρικής και πολυπρισματικής ιστορικής παιδείας και μιας διαπολιτισμικής ιστορικής συνείδησης.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

- «Ο ελληνικός εθνικός μύθος έχει δομηθεί στη βάση της παραδοχής της πολιτισμικής, εθνοτικής, θρησκευτικής, γλωσσικής ομοιογένειας και ομογένειας του πληθυσμού της χώρας» (Χριστόπουλος 2002: 144).
- Σε αντίθεση με το κυρίαρχο ιδεολόγημα αναφορικά με τη συντριπτική κυριαρχία του ορθόδοξου δόγματος στην Ελλάδα, υπολογίζεται ότι οι θρησκευτικές μειονότητες στη χώρα αριθμούν σήμερα πάνω από ένα εκατομμύριο ανθρώπους (Χριστόπουλος 2002: 148, υποσημείωση 13).
- Το ελληνικό κράτος αναγνωρίζει μόνο μία μειονότητα, την μουσουλμανική, με βάση την συνθήκη της Λωζάννης.
- Η καταγραφή που ακολουθεί αφορά τις ιστορικές ή παραδοσιακές μειονότητες που απολαμβάνουν την ελληνική ιθαγένεια και «κατά κανόνα [...] είναι παρούσες εντός των συνόρων πριν την διαμόρφωσή τους (Χριστόπουλος 2002: 158)». Αυτό σημαίνει ότι γίνεται αναφορά και σε μειονότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που ενσωματώνονται αργότερα στο ελληνικό κράτος.
- Η καταγραφή δεν αφορά τις μειονότητες που συγκροτούνται από τους μετανάστες μετά το 1989 / 1991.

Μειονότητες στην ελληνική επικράτεια από το 1830 έως σήμερα (αλφαβητικά)		Είδος μειονότητας	Χρονικό πλαίσιο	Ενδεικτικά συμφραζόμενα ιστορικής αφήγησης
1	Αρβανίτες (Αλβανόφωνοι Έλληνες)	Εθνοτική αρχικά, γλωσσική στη συνέχεια	Καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα	Συμμετοχή στην Επανάσταση του '21, κλέφτες και αρματολοί.
2	Αρμένιοι	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 2ο μισό του 19ου αιώνα	Ανταλλαγή πληθυσμών (σύμβαση Λωζάννης 1923)
3	Βλάχοι Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου	Γλωσσική και εθνοτική. Γείνουν να αφομοιώνονται στο κράτος που	Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα	Μακεδονικό ζήτημα, Βαλκανικοί πόλεμοι, Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος

		ζουν.		
4	Εβραίοι Θεσσαλονίκης κ.α.	Θρησκευτική, εθνοτική και γλωσσική	Από το 1912	Βαλκανικοί πόλεμοι, Γερμανική κατοχή
5	Ευαγγελικοί (Προτεστάντες Αγγλικανικής Εκκλησίας)	Θρησκευτική	Από το 1830	
6	Ιεχωβάδες	Θρησκευτική		
7	Καθολικοί Κυκλάδων και ιδιαίτερα Σύρου	Θρησκευτική	Από το 1830	Ίδρυση ελληνικού κράτους – πρωτόκολλα 1830
8	Μουσουλμάνοι Δωδεκανήσων	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1948	Προσάρτηση Δωδεκανήσων (1948)
9	Μουσουλμάνοι Θεσσαλίας	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1881	Προσάρτηση Θεσσαλίας 1881
10	Μουσουλμάνοι Θεσσαλονίκης	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1912	Βαλκανικοί πόλεμοι
11	Μουσουλμάνοι Θράκης	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1919	Προσάρτηση Θράκης
12	Μουσουλμάνοι Κρήτης (Τουρκοκρητικοί)	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από τον 19 ^ο αιώνα	Κρητικό ζήτημα, Βαλκανικοί πόλεμοι
13	Παλαιοημερολογίτες σε όλη την Ελλάδα	Θρησκευτική	Από το 1923	Μεσοπόλεμος
14	Πομάκοι Θράκης	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1919	Προσάρτηση Θράκης, Β' Παγκόσμιος πόλεμος.
15	Σαρακατσαναίοι νομάδες	Πολιτισμική, οικονομική	Μέχρι τη δεκαετία του 1970	Κτηνοτροφική οικονομία, κλέφτικη παράδοση
16	Σλαβόφωνοι Εξαρχικοί	Γλωσσική, θρησκευτική, εθνοτική	Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα	Μακεδονικό ζήτημα
17	Σλαβόφωνοι / Σλαβομακεδόνες	Εθνοτική και γλωσσική	Από το 1913	Μακεδονικό ζήτημα, Εμφύλιος 1946-9
18	Τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες από Μ. Ασία	Γλωσσική	Από το 1923	Ανταλλαγή πληθυσμών (σύμβαση Λωζάννης 1923)
19	Τσάμηδες Ηπείρου	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Από το 1912	Προσάρτηση Ηπείρου, δικτατορία Μεταξά, Εμφύλιος 1946-9

20	Τσιγγάνοι, κυρίως σε Δ. Θράκη	Εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική	Καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα	Προσάρτηση Θράκης, Γερμανική κατοχή
----	-------------------------------	------------------------------------	----------------------------------	-------------------------------------

Το υλικό της έρευνας

Υπό τον όρο ότι η ύπαρξη «μειονοτήτων» προϋποθέτει το εθνοκρατικό πλαίσιο της νεωτερικότητας, η παρούσα έρευνα εστιάζει στο περιεχόμενο των νέων¹ σχολικών βιβλίων της 6^{ης} Δημοτικού, της 3^{ης} Γυμνασίου και της 3^{ης} Λυκείου (βιβλία μαθητή και εκπαιδευτικού), τα οποία καλύπτουν, μεταξύ άλλων, και την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα. Τα βιβλία αυτά είναι:

1. Ακτύπης, Διονύσιος – Βελαλίδης, Αριστείδης – Καϊλα, Μαρία – Κατσουλάκος, Θεόδωρος – Παπαρηγορίου, Γιάννης – Χωρεάνθης, Κώστας [συγγραφή]. Κατσουλάκος, Θεόδωρος – Κυρκίνη, Αναστασία – Σταμοπούλου, Μαρία [αναθεώρηση 1997]. Μελάς, Διονύσιος [καθοδήγηση και εποπτεία] (2007) *Στα νεότερα χρόνια. Ιστορία ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.² Στο εξής σημειώνεται ως εγχειρίδιο **Δ6α** (για το βιβλίο του μαθητή) και **Δ6β** (για το βιβλίο του εκπαιδευτικού).
2. Λούβη, Ευαγγελία – Ξιφαράς, Δημήτρης (2007) *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ' Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Στο εξής σημειώνεται ως εγχειρίδιο **Γ3α** (για το βιβλίο του μαθητή) και **Γ3β** (για το βιβλίο του εκπαιδευτικού).
3. Κολιόπουλος, Ιωάννης – Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος – Χατζηβασιλείου, Ευάνθης – Νημάς, Θεόδωρος – Σχολινάκη-Χελιώτη, Χάρις (2007) *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Στο εξής σημειώνεται ως εγχειρίδιο **Λ3α** (για το βιβλίο του μαθητή) και **Λ3β** (για το βιβλίο του εκπαιδευτικού).

Ωστόσο η έρευνα μπορεί να επεκταθεί και στα υπόλοιπα βιβλία, θεωρητικής κατεύθυνσης και επιλογής, που χρησιμοποιούνται στο λύκειο και αφορούν την ίδια περίοδο (βλ. Νυσταζοπούλου κ.ά. 2003, Μαργαρίτης κ.ά. 2007), προκειμένου να προσδιορισθεί πληρέστερα η θέση και ο ρόλος που επιφυλάσσεται στον μειονοτικό Άλλο. Επιπλέον, χρήσιμο θα ήταν να ληφθεί υπόψη, ως γενικότερο πλαίσιο, η θέση και ο ρόλος που αποδίδεται όχι μόνο στον μειονοτικό Άλλο, αλλά γενικότερα σε λαούς και πολιτισμούς διαφορετικούς από τον ελληνικό, με έρευνα στο σύνολο των ελληνικών σχολικών βιβλίων του μαθήματος της Ιστορίας. Προς αυτή την κατεύθυνση, άλλωστε, έχει γίνει ήδη αξιολογη δουλειά υποδομής (Καυάλης – Μπονίδης – Σιπητάνου, 2000).

¹ Τα βιβλία της Γ' Γυμνασίου και της Γ' Λυκείου εισήχθησαν κατά τα σχολικά έτη 2006-7 και 2007-8 αντίστοιχα, αντικαθιστώντας τα παλαιότερα, μακρόβια εγχειρίδια, αφενός του Βασίλη Σφυρόερα (για την Γ' Γυμνασίου, σε χρήση στα σχολεία από το 1992-1993 έως και το 2005-2006), αφετέρου των Σκουλάτου – Δημακόπουλου – Κόνδη (για την Γ' Λυκείου, σε χρήση στα σχολεία από το 1981-2 έως και το 2006-7). Το βιβλίο της ΣΤ' Δημοτικού (των Ακτύπη κ.ά.) έχει –και αυτό– μακρά ιστορία. Εισήχθη στα σχολεία το 1990, αναθεωρήθηκε το 1992 και το 1997, αντικαταστάθηκε από το βιβλίο των Ρεπούση κ.ά. (το 2006-2007) και, μετά την απόσυρση του τελευταίου (μετά από πολιτική παρέμβαση), επανήλθε κατά το σχολικό έτος 2007-2008 αναθεωρημένο για άλλη μια φορά.

² Το υπό συγγραφή νέο σχολικό βιβλίο για την ιστορία της ΣΤ' Δημοτικού (η συγγραφή του οποίου έχει ανατεθεί από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο σε ομάδα συγγραφέων υπό τον Ι. Κολιόπουλο και το οποίο θα αντικαταστήσει το προσωρινά χρησιμοποιούμενο, αναθεωρημένο βιβλίο των Ακτύπη κ.ά. [2007], που αντικατέστησε «εσπευσμένα» το βιβλίο των Ρεπούση κ.ά. 2006), είναι άγνωστο πότε θα ολοκληρωθεί και πότε θα εισαχθεί στην διδακτική πράξη.

Το πρόβλημα: Οι αποσιωπήσεις (...)

Ερμηνεύοντας την απουσία/αποσιώπηση της φωνής του μειονοτικού Άλλου.

Στα παραπάνω σχολικά βιβλία (Δ6α-β, Γ3α-β, Λ3α-β) δεν γίνεται λόγος, σε γενικές γραμμές, για τις μειονότητες στην ελληνική επικράτεια· ούτε για την στάση τους απέναντι στην αλυτρωτική και αφομοιωτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων, ούτε για τα εθνικιστικού τύπου συναισθήματα και συμπεριφορές μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού απέναντι στις μη ελληνικές εθνότητες. Αντίθετα, σε κάποιο βαθμό, γίνεται λόγος για τις ποικίλες εθνότητες και μειονότητες των υπό οθωμανική εξουσία (έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους) περιοχών, τις οποίες διεκδικούσαν οι Έλληνες οπαδοί της Μεγάλης Ιδέας. Π.χ. γίνεται λόγος για τους Αρμένιους και τους Εβραίους ως θύματα (θύματα ήταν και οι Έλληνες) της γερμανικής “Drang nach Osten” (της γερμανικής διείσδυσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία, που συντελέστηκε με την υποστήριξη των Νεότουρκων) ή των Ναζί (μόνο οι Εβραίοι). Ωστόσο, δεν γίνεται λόγος για τις ίδιες εθνότητες (στη συγκεκριμένη περίπτωση για τους Αρμένιους και τους Εβραίους) ως μειονότητες με ιδιαίτερη φωνή και άποψη, ενδεχομένως διαφορετική από την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους, στα σύνορα του οποίου περιλήφθηκαν, κυρίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Συνολικά, οι αναφορές στις μειονότητες είτε απουσιάζουν είτε είναι ανεπαρκέστερες είτε έχουν διατυπωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην ενοχοποιείται η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων σε περίπτωση απόδοσης ευθυνών για πολέμους, καταστροφές, ανταλλαγές πληθυσμών ή διπλωματικές κρίσεις.

Οι αποσιωπήσεις οφείλονται πιθανώς:

1. στο ότι δεν προβλέπεται να γίνει λόγος για τις μειονότητες, τουλάχιστον με βάση τις προδιαγραφές των σε ισχύ αναλυτικών προγραμμάτων, καθώς προέχουν άλλες στοχεύσεις και προσανατολισμοί (η παρατήρηση αφορά περισσότερο το επίπεδο των γνωστικών περιεχομένων και λιγότερο εκείνο των σκοπών του μαθήματος),
2. σε λόγους «πολιτικής ορθότητας», με την συστηματική παράλειψη ή άμβλυνση των αναφορών που θα έδιναν λαβές σε ανεπιθύμητες και ενοχλητικές «ανθελληνικές» αιτιάσεις.

Απόρροια των επιλογών αυτών όμως είναι να πλάθεται μία ομοιογενής, εξωραϊσμένη και πολιτικά ορθή (« comme il faut ») μεν, αλλά ανακριβής, μη πλουραλιστική και μη πολυπρισματική εικόνα του παρελθόντος της χώρας, με την παράπλευρη απώλεια να μην τίθενται και, βέβαια, να μην αντιμετωπίζονται με παρρησία οι περιπτώσεις επίμαχων ζητημάτων και τραυματικών εμπειριών, με λίγα λόγια, να μην ακούγονται οι φωνές των Άλλων.³ Ωστόσο, αυτού του είδους η «εύγλωττη» σιωπή –με την αποσιώπηση της φωνής του μειονοτικού Άλλου– έχει χαρακτηριστεί εδώ και δεκαετίες ως ένα από τα θεμελιώδη αίτια για την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας στα εκπαιδευτικά συστήματα της Δύσης, καθώς αγνοείται ή υποτιμάται από το σχολείο η διαφορετική κουλτούρα (Δραγώνα – Φραγκουδάκη 2008: 23).

*Το παιχνίδι του λόγου και της σιωπής περί μειονοτήτων
ή πώς κατασκευάζονται οι εικόνες για Εμάς και τους Άλλους
στα σχολικά βιβλία ιστορίας*

³ Η παρατήρηση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως παρότρυνση για ηθικολογία και φρονηματισμό, αλλά ως επισήμανση της ελάχιστης προόδου που έχει σημειωθεί στο πεδίο των εν λόγω σχολικών βιβλίων προς την κατεύθυνση της κριτικής έκφρασης δια μέσου της αντιπαραβολής απόψεων, ουσιαστικής προϋπόθεσης για την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και συνείδησης.

Η έρευνα που παρουσιάζεται στη συνέχεια αναζήτησε στα εν λόγω σχολικά βιβλία αναφορές θετικές, αρνητικές ή ουδέτερες σχετικά με την θέση και τον ρόλο του μειονοτικού στοιχείου, ενώ δεν έλειψαν και οι συναφείς αναφορές που εξέφραζαν εθνοκεντρικές υπερβάσεις ή μονομέρειες. Επιπλέον επιχειρήθηκε ο προσδιορισμός και η ερμηνεία της απουσίας αναφορών στις μειονότητες σε συμφραζόμενα της ιστορικής αφήγησης τα οποία ωστόσο επέτρεπαν ή ευνοούσαν, δυνητικά, να γίνει λόγος για αυτές. Η 1^η διάσταση της έρευνας, δηλαδή ο εντοπισμός, η καταγραφή, η κατηγοριοποίηση και ο προσδιορισμός της συχνότητας των έκδηλων αναφορών ερείδεται στην ποσοτική μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Η 2^η διάσταση, η αναζήτηση και ερμηνεία των αποσιωπήσεων / σιωπών, ερείδεται σε περισσότερο ποιοτικές μεθόδους προσέγγισης. Σε αυτό το «παιχνίδι του λόγου και της σιωπής» καθοριστικής σημασίας ενέργεια, «κλειδί» για την ανάδειξη και την ερμηνεία των σημασιών που είτε δηλώνονται ρητά είτε υποδηλώνονται (“connotations”), καθώς και των σκοπιμοτήτων ή αξιών που τις υποστυλώνουν, υπήρξε ο προσδιορισμός του νοήματος και των προθέσεων του πλαισίου εκφοράς του λόγου, δηλαδή των συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται κάθε φορά οι συγκεκριμένες αναφορές που έχουν εντοπιστεί και αξιολογούνται. Πρόκειται για την αξιοποίηση στοιχείων από τις μεθόδους της πλαισιο-αναφορικής ερμηνείας σε συνδυασμό με την κριτική ανάλυση λόγου (Μπονίδης 2004: 81-159).

Παράδειγμα: δύο αποκαλυπτικά χωρία λόγου (αποκαλυπτικά ως προς τον τρόπο θεώρησης των μειονοτήτων) από το βιβλίο της Ιστορίας Θεωρητικής Κατεύθυνσης Γ΄ Λυκείου.⁴

- «...Το κύριο πρόβλημα [στις Νέες Χώρες, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους] ήταν η παρουσία ισχυρών μειονοτικών ομάδων στις περιοχές αυτές. Στη σχετικά ομοιογενή Ήπειρο, για παράδειγμα, δίπλα στους 166.000 Έλληνες υπήρχαν, το 1914, 38.000 μουσουλμάνοι (αλβανικής κυρίως καταγωγής) και μερικές χιλιάδες Εβραίοι» (σ. 51).
- «...Η Ελλάδα του μεσοπολέμου... είχε αποκτήσει μια σειρά από πλεονεκτήματα, που επέτρεπαν τη θετική οικονομική της πορεία. Σε αντίθεση με πολλά γειτονικά της κράτη είχε ομογενοποιηθεί εθνικά, καθώς οι μειονότητες αντιπροσώπευαν πλέον λιγότερο του 7% του συνολικού πληθυσμού» (σ. 52).

Εάν, σύμφωνα με τους παραπάνω όρους, οι μειονότητες παρουσιάζονται ως «εμπόδιο» και η εθνική «ομογενοποίηση» ως αυταξία, τότε, σκεφτείτε την δυσάρεστη θέση στην οποία βρίσκεται ένας εκπαιδευτικός με συνείδηση των αρχών της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, όταν θα χρειαστεί –στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας στη Γ΄ Λυκείου Θεωρητικής Κατεύθυνσης– να «διδάξει», ενδεχομένως σε μία τάξη με παιδιά αλβανικής, βουλγαρικής ή άλλης (μη ελληνικής) καταγωγής, ότι «το κύριο πρόβλημα» της Ελλάδας του Μεσοπολέμου ήταν «η παρουσία ισχυρών μειονοτικών ομάδων» (...). Πρόκειται για χωρία που συμπεριλαμβάνονται στην εξεταστέα ύλη των Πανελλαδικών Εξετάσεων και, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ελάχιστα (ή μηδαμινά) περιθώρια κριτικής προσέγγισής τους υπάρχουν.

⁴ Ο συγγραφέας του χωρίου: Μαργαρίτης, Γιώργος (2008) «Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση», στο: Μαργαρίτης, Γ. – Αζέλης, Α. – Ανδριώτης, Ν. – Δετοράκης, Θ., στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας. Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου (Θεωρητική Κατεύθυνση)*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., σ. 52. Το συγκεκριμένο βιβλίο δεν συμπεριλήφθηκε στην έρευνα, τουλάχιστον σε αυτή την πρώτη φάση, διότι δεν συγκαταλέγεται στα «καινούργια», αφού έχει εισαχθεί στην ελληνική εκπαίδευση από το 1999, ενώ δεν είναι και βιβλίο μαθήματος Γενικής Παιδείας.

Ερμηνεύοντας μία σιωπή: στο επίπεδο του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας (2003)

Επισημαίνονται στη συνέχεια ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας (2003), τα οποία λειτουργούν ανασταλτικά ως προς την δυνατότητα έκφρασης ισότιμου λόγου περί μειονοτήτων:

- Έμφαση κατά πρώτο και κύριο λόγο στην ελληνική-εθνική ιστορία, κατά δεύτερο στην ευρωπαϊκή-Δυτική ιστορία
Η ανισομέρεια αυτή (εθνοκεντρισμός και ευρωκεντρισμός / Δυτικοκεντρισμός), που εκδηλώνεται κατά κύριο λόγο στο επίπεδο της διδακτέας ύλης, αποδεικνύει ότι το μάθημα της Ιστορίας υπάγεται, προπάντων, σε «εθνικές» σκοπιμότητες, παρόλο που οι ρητά διατυπωμένοι σκοποί της διδασκαλίας του είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και συνείδησης. Όμως, η εστίαση αυτή δεν αποτελεί την καλύτερη επιλογή εάν ληφθούν υπόψη: 1^{ον}) η πολυπολιτισμικότητα του σημερινού κόσμου, 2^{ον}) οι αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (εφόσον, βέβαια, υπάρχει η γνήσια και σταθερή πολιτική βούληση για κάτι τέτοιο), 3^{ον}) τα πληθυσμιακά δεδομένα του σύγχρονου ελληνικού σχολείου (βλ. Νικολάου 2005: 186-195).
- Έμφαση στην πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική ιστορία
Η επιλογή αυτή δεν απηχεί τους προσανατολισμούς της Νέας Ιστορίας, ενώ συζητήσιμο είναι –χρειάζεται να μελετηθεί με περισσότερη ενδελέχεια ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται το φαινόμενο του πολέμου– αν λαμβάνονται υπόψη από τους συντάκτες του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας και οι προβληματισμοί που θέτει η Παιδαγωγική της Ειρήνης.
- Ανελαστικότητα της διδακτέας ύλης
Το ανελαστικό αναλυτικό πρόγραμμα προσδιορίζει με αυστηρότητα την διδακτέα ύλη, χωρίς να προσφέρει περιθώρια για την εμβάθυνση της διδασκαλίας σε επίμαχα ζητήματα –και όχι μόνο–, ούτε για την εισαγωγή εναλλακτικού εκπαιδευτικού υλικού ή για την εισαγωγή εναλλακτικών μεθόδων μάθησης, όπως η μέθοδος των σχεδίων εργασίας (project). Αντίθετα, μετατρέπει το μάθημα της Ιστορίας σε κλειστό σώμα (corpus) γνώσεων ή –ορθότερα– πληροφοριών, δεν δημιουργεί «ανοικτό πεδίο» για περαιτέρω αναζητήσεις, ώστε να διευρυνθεί το γνωστικό δυναμικό των μαθητών, δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι η ιστορική γνώση εξαντλείται στο ένα, μοναδικό και αλάνθαστο σχολικό βιβλίο. Σε τελική ανάλυση δεν δίνει ουσιαστικά-εσωτερικά κίνητρα στα παιδιά για να δουν την ιστορική μάθηση ως διαδικασία έρευνας και αυτογνωσίας.
- Μακροσκελής αφήγηση
Στους παραπάνω όρους μπορούμε ίσως να προσθέσουμε και άλλον ένα παράγοντα, που επενεργεί επιβαρυντικά προς την ίδια κατεύθυνση, αν και αφορά ένα άλλο επίπεδο, αυτό των σχολικών βιβλίων. Πρόκειται για την μακροσκελή αφήγηση, από την οποία δεν φαίνεται να έχουν ξεφύγει τα νέα (2007-8) σχολικά εγχειρίδια της Γ΄ Γυμνασίου και της Γ΄ Λυκείου, δεδομένου ότι η Ιστορία, ως σχολικό μάθημα, διατρέχει αιώνες και πολιτισμούς, με αποτέλεσμα το γραπτό κείμενο των σχολικών βιβλίων να είναι συχνά πολύ πυκνογραμμμένο και συνοπτικό, ενώ οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν το μάθημα εγκλωβίζονται συχνά στην αφήγηση του σχολικού εγχειριδίου, υπακούοντας στη λογική μιας μάλλον «φιλολογικής / γλωσσικής» και «εξετασιοκεντρικής» προσέγγισης της σχολικής ιστορίας. Τις παρατηρήσεις αυτές επιβεβαιώνουν, προφανώς, οι συχνές πυκνές διαμαρτυρίες των εκπαιδευτικών για την μη κάλυψη της υπερβολικής –κατά την γνώμη τους– διδακτέας ύλης, ιδιαίτερα όσον αφορά στην ιστορία γενικής παιδείας της Γ΄ Λυκείου.

- Δεν προβλέπεται, με ειδική («επί τούτου») σημείωση, η συστηματική παρουσίαση των απόψεων της Άλλης Πλευράς.

Ερμηνεύοντας μια σιωπή: στο επίπεδο, ειδικότερα, του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας (2003) για το Δημοτικό

Ακολουθούν επιλεγμένες παρατηρήσεις (που στηρίζονται σε ποιοτικές μεθόδους προσέγγισης του περιεχομένου των υπό έρευνα σχολικών βιβλίων) για την τεκμηρίωση του παραπάνω σχολίου:

- Η έννοια της «εθνικής ανεξαρτησίας» (ΑΠΣ Ιστορίας 2003: 184) –μαζί με την έννοια της «ελευθερίας»– υπάγεται στην κατηγορία «Γενικοί στόχοι (γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες)», εντάσσεται στο πλαίσιο της διδασκαλίας «ευκαιριακών ενοτήτων», προτάσσεται ήδη από την Α΄-Β΄ Δημοτικού και παρεμβάλλεται, στη διαπραγμάτευση «αξόνων γνωστικού περιεχομένου», ανάμεσα στους «άξονες» 1^ο. για τον «άνθρωπο και τον χρόνο» (Α΄-Β΄ Δημοτικού), 2^ο. για την «μυθολογία» (Γ΄ Δημοτικού). Αλλά η εισαγωγή στη διδακτική πράξη της έννοιας «εθνική ανεξαρτησία» ελέγχεται ως πρώιμη και άκαιρη, αφού δεν συνοδεύεται –και δεν είναι δυνατόν αυτό να γίνει σε τόσο πρώιμη φάση– από την ιστορική προσέγγιση μιας ολόκληρης εποχής, αυτής κατά την οποία αναδύθηκαν τα εθνικά κινήματα. Ο κίνδυνος με την προσέγγιση αυτή (πρωθύστερη, επιλεκτική και κάθε άλλο παρά σφαιρική) είναι ότι δημιουργεί πιθανότατα έδαφος για στρεβλές εντυπώσεις που αναπαράγουν το μύθευμα της αιωνιότητας του ελληνικού έθνους και των αγώνων του για ανεξαρτησία.
- Όσον αφορά στη διδακτέα ύλη της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, τα 4 από τα 5 κεφάλαια αφορούν στην ελληνική ιστορία («Ο ελληνισμός μετά την Άλωση», «Η Επανάσταση του 1821», «Η Ελλάδα ανεξάρτητο κράτος» και «Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα»). Μόνο το 1^ο κεφάλαιο, «Η Ευρώπη στα νεότερα χρόνια», ξεφεύγει από τον κυρίαρχο ελληνοκεντρισμό, μετατοπίζοντας την εστίαση στην ιστορία της Δυτικής Ευρώπης. Υπ’ αυτούς τους όρους αναπαράγεται ουσιαστικά, σε επίπεδο προδιαγραφών (ΑΠΣ), το κυρίαρχο μοτίβο της ελληνικής σχολικής ιστορίας που ερείδεται κατά κύριο λόγο στον εθνοκεντρισμό και πλαισιώνεται, σε κάποιο βαθμό, από την ιστορία της Δύσης.
- Αξιοσημείωτος είναι (στο 4^ο κεφάλαιο, «Η Ελλάδα ανεξάρτητο κράτος», της διδακτέας ύλης για την ΣΤ΄ Δημοτικού) ο εύσημος τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται η στοχοθεσία («Να προσεγγίσουν την έννοια της εθνικής ολοκλήρωσης», «Να εκτιμήσουν τους συνεχείς αγώνες για εθνική ανεξαρτησία και κοινωνική δικαιοσύνη»), για να γίνει αναφορά, κατά κύριο λόγο, στον ελληνικό αλυτρωτισμό, την Μεγάλη Ιδέα της εποχής εκείνης.

Συμπερασματικά, και λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω γενικές παρατηρήσεις, γίνεται κατανοητό γιατί δεν αρθρώνεται ικανός λόγος σχετικά με τις φωνές των μειονοτήτων στο πλαίσιο του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας (2003). Στη συνέχεια θα εστιάσουμε σε ένα επιμέρους πεδίο, στους σκοπούς της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας.

Ερμηνεύοντας μιας σιωπή: στο επίπεδο των ειδικών σκοπών διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στο Δημοτικό

Στις δύο πρώτες τάξεις του Δημοτικού η Ιστορία είναι ενταγμένη στο διεπιστημονικό διδακτικό αντικείμενο της Μελέτης Περιβάλλοντος. Στις τέσσερις ανώτερες τάξεις του δημοτικού σχολείου η Ιστορία διδάσκεται ως χωριστό διδακτικό αντικείμενο, και με τη διδασκαλία της επιδιώκεται οι μαθητές:

1. Να έρθουν σε επαφή με τους σημαντικότερους ελληνικούς μύθους και ειδικότερα με αυτούς που έχουν παγκόσμια απήχηση.
2. Να κατανοήσουν βασικές ιστορικές έννοιες ευρύτερης και μερικότερης αναφοράς, να τις συσχετίζουν και να καταλήγουν σε δυνητικές γενικεύσεις.
3. Να γνωρίσουν σημαντικά γεγονότα και εξελίξεις της ελληνικής Ιστορίας από την αρχαιότητα ως σήμερα, καθώς και στοιχεία της Ιστορίας των άλλων πολιτισμών και λαών και να τα συσχετίζουν.
4. Να βιώσουν την αλλαγή που συντελείται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων σε διάστημα μακρών χρονικών περιόδων.
5. Να αναπτύξουν την ικανότητα της κατανόησης του χρόνου και της χρήσης των σχετικών όρων.
6. Να εξοικειωθούν με την ορολογία της ιστορικής επιστήμης και να αποκτήσουν το αναγκαίο λεξιλόγιο.
7. Να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα για τη διαμόρφωση της ιστορικής εξέλιξης ενός τόπου.
8. Να ενημερωθούν για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνικές διαφοροποιήσεις των κοινωνιών τις οποίες μελετούν.
9. Να κατανοούν και να αποδέχονται τις πολιτισμικές, θρησκευτικές ή άλλες διαφοροποιήσεις ως θεμελιώδες δικαίωμα των ανθρώπων σε μια δημοκρατική κοινωνία και ως θετικό παράγοντα της εξέλιξής της.
10. Να αποκτήσουν εθνική συνείδηση, αγάπη για τη χώρα τους και διάθεση ειρηνικής συνύπαρξης, συνεργασίας και αλληλοκατανόησης με τους γειτονικούς λαούς.
11. Να γνωρίσουν τις ιδέες, τις πεποιθήσεις και τις στάσεις των ανθρώπων στην ιστορική πορεία τους.
12. Να θέτουν ερωτήσεις και να δίνουν απαντήσεις σχετικές με τη διδασκόμενη ιστορική ύλη.
13. Να εντοπίζουν, να επιλέγουν και να οργανώνουν απλές ιστορικές πληροφορίες μέσα από μια ποικιλία πηγών, χρησιμοποιώντας την τεχνολογία ή άλλα μέσα για να ανακοινώνουν απλά ιστορικά θέματα.
14. Να ασκηθούν στο να οργανώνουν και να ανακοινώνουν την ιστορική τους γνώση και άποψη προφορικά ή γραπτά, μέσω διαφόρων τεχνικών του περιγραφικού, αναφορικού λόγου.
15. Να αξιοποιούν διάφορες ευκαιρίες για την ενασχόλησή τους με την Ιστορία της περιοχής τους και την ένταξή της στον ευρύτερο εθνικό ιστορικό χώρο.
16. Να σχηματίζουν προσωπική άποψη και να διαμορφώνουν υπεύθυνη στάση για τα κοινωνικά, τα πολιτιστικά, τα εθνικά, τα ευρωπαϊκά και τα παγκόσμια προβλήματα, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό».

Πηγή: ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας 2003: 188.

Από τους παραπάνω ειδικούς σκοπούς διδασκαλίας της Ιστορίας στο Δημοτικό σχολείο οι με αρ. 3, 9 και 10 (προπάντων ο με αρ. 9) δημιουργούν τις προϋποθέσεις για να γίνει λόγος αναφορικά με τις μειονότητες. Ωστόσο, ο κυρίαρχος ελληνοκεντρισμός στο επίπεδο των περιεχομένων, όπως αυτός διαπιστώθηκε με βάση τον αριθμό των αναφορών που εντοπίστηκαν στο υλικό του σχολικού βιβλίου της Έκτης Δημοτικού (Δ6α και Δ6β), αναιρεί ουσιαστικά τις υπάρχουσες προδιαγραφές οι οποίες, κατ' αυτόν τον τρόπο, παραμένουν προγραμματικές εξαγγελίες χωρίς υλοποίηση. Το φαινόμενο αυτό κάθε άλλο παρά σπανίζει στην ελληνική εκπαίδευση, βέβαια, αποδεικνύοντας την ύπαρξη αντιφάσεων ανάμεσα σε διαφορετικά μέρη του ίδιου Αναλυτικού Προγράμματος (σκοποί και περιεχόμενα της διδασκαλίας), και επιβεβαιώνοντας το ενδεχόμενο εισαγωγής καινοτόμων-πρωτοποριακών στοιχείων

και εξουδετέρωσής τους συνάμα, στο αμέσως επόμενο επίπεδο, με την επικράτηση άλλων στοιχείων, περισσότερο συντηρητικών και αναιρετικών των πρώτων.

Ερμηνεύοντας μια σιωπή: στο επίπεδο των σκοπών διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στο Γυμνάσιο

«...Ειδικοί σκοποί

Με τη διδασκαλία της Ιστορίας στο **Γυμνάσιο** επιδιώκονται οι παρακάτω επιμέρους σκοποί:

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο κόσμος στον οποίο ζουν είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής πορείας, με υποκείμενα δράσης τους ανθρώπους.
2. Να καταστούν ικανοί, μέσα από τη γνώση του παρελθόντος, να κατανοήσουν το παρόν, να στοχαστούν για τα προβλήματα του και να προγραμματίσουν υπεύθυνα το μέλλον τους.
3. Να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους ευθύνη για την πορεία της κοινωνίας στην οποία ζουν.
4. Να οικειώνονται βαθμιαία το ειδικό λεξιλόγιο της ιστορικής επιστήμης.
5. Να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα επιλογής και κριτικής αξιολόγησης των ιστορικών πηγών.
6. Να γνωρίσουν την ιστορική πορεία του Ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, με αναφορές στην ευρύτερη παγκόσμια ιστορία.
7. Να συνειδητοποιήσουν ότι η κατανόηση κάθε κοινωνίας προϋποθέτει τη μελέτη όλων των πτυχών της (πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής, θρησκευτικής κλπ.).
8. Να διαμορφώσουν, μέσα από τη μελέτη των επιμέρους πολιτισμών και της συνεισφοράς τους στον παγκόσμιο πολιτισμό πνεύμα μετριοπάθειας, ανοχής και σεβασμού στο διαφορετικό.
9. Να οικοδομήσουν, μέσα από τη μελέτη του δικού τους πολιτισμού, την εθνική και πολιτιστική τους ταυτότητα.
10. Να συνειδητοποιήσουν και να εκτιμήσουν τη συμβολή του ελληνικού πολιτισμού στον παγκόσμιο πολιτισμό».

Πηγή: ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας 2003: 213-214.

Με βάση την παραπάνω στοχοθεσία, που λειτουργεί ως πλαίσιο της διδακτικής πράξης στη σχολική τάξη, μία πολυπρισματική αφήγηση, η οποία θα παρουσίαζε με ευαισθησία τόσο την ύπαρξη των μειονοτήτων όσο και τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τις επιδιώξεις τους και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν ή αντιμετώπιζουν ακόμη, μόνο ως υλοποίηση του σκοπού υπ' αρ. 8 είναι δυνατό να νοηθεί. Αντίθετα, η υλοποίηση των ειδικών σκοπών με αρ. 6, 9 και 10 δεν ευνοεί, προφανώς, την ανάδειξη των διαφορετικών οπτικών, των διαφορετικών εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων, αφού αυτοί *συγκεντρώνουν την έμφαση υπερβολικά στο ελληνοκεντρικό στοιχείο*.

Ερμηνεύοντας μια σιωπή: στο επίπεδο των σκοπών διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στο Λύκειο

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την ελληνική και παγκόσμια ιστορία από την αρχαιότητα ως σήμερα και να κατανοήσουν το βαθμό σύνδεσης της ιστορικής πορείας του Ελληνισμού με τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.

2. Να κατανοήσουν, ειδικότερα, την πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου, με τη συστηματικότερη μελέτη του 20ού αιώνα.
 3. Να γνωρίσουν διαστάσεις του ιστορικού γίνεσθαι που δεν παρουσιάστηκαν ή δεν μελετήθηκαν συστηματικά στο Δημοτικό ή στο Γυμνάσιο.
 4. Να γνωρίσουν τους διάφορους πολιτισμούς, να εξοικειωθούν με τη διαδικασία προσδιορισμού και μελέτης των σχέσεων μεταξύ των λαών, να εκτιμήσουν τη συνεισφορά αυτών (των λαών) στον παγκόσμιο πολιτισμό.
 5. Να οικειωθούν το περιεχόμενο ιστορικών όρων και εννοιών αναγκαίων για τη βαθύτερη και πληρέστερη ιστορική γνώση ή σχετικών με διαστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας που δεν διδάχτηκαν στην εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση.
 6. Να εμβαθύνουν στα γεγονότα και να κατανοήσουν την πολυμορφία και τη διαπλοκή των αιτιακών παραγόντων που επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων.
 7. Να συνδέουν και να συσχετίζουν με τρόπο τεκμηριωμένο γεγονότα, περιόδους, ιδέες διαφόρων εποχών και τόπων.
 8. Να συνθέτουν και να παρουσιάζουν με τρόπο ολοκληρωμένο και διεξοδικό ιστορικά θέματα.
 9. Να αναλύουν λογικά πληροφορίες και να τις αξιοποιούν για τη βαθύτερη κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος.
 10. Να κατανοήσουν ότι η Ιστορία είναι ανακατασκευή του παρελθόντος, ότι βασίζεται σε πηγές και ότι συνιστά επιλεκτική διαδικασία.
 11. Να προσεγγίζουν κριτικά διάφορα είδη ιστορικών πηγών ανάλογα με το είδος τους και την εποχή στην οποία αναφέρονται.
 12. Να εισαχθούν στη διαδικασία κατανόησης, ανάλυσης και αξιολόγησης των διαφορετικών οπτικών με τις οποίες προσεγγίζονται και ερμηνεύονται τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα από τους ιστορικούς.
 13. Να συλλαμβάνουν το ιστορικό παρελθόν ως ολότητα, σε κάθε εξεταζόμενη περίοδο, ως συνάρθρωση των ποικίλων πεδίων της ανθρώπινης δραστηριότητας, και να κατανοούν την επίδραση και τον αλληλοκαθορισμό τους.
 14. Να συνειδητοποιήσουν την ατομική και συλλογική ευθύνη του ανθρώπου για τη δημοκρατική λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και την πρόοδο του πολιτισμού.
 15. Να αναπτύξουν θετική στάση για τη συμμετοχή τους στο ιστορικό γίνεσθαι.
- Πηγή: Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. (2006). *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο ενιαίο λύκειο (σχολικό έτος 2006-7)*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., 259.

Από τους παραπάνω σκοπούς της διδασκαλίας της Ιστορίας στο Λύκειο οι με αρ. 4 («Να γνωρίσουν τους διάφορους πολιτισμούς...»), 12 («...των διαφορετικών οπτικών...») και 14 («...για τη δημοκρατική λειτουργία...») είναι δυνατό να συσχετιστούν θετικά (προπάντων ο σκοπός με αρ. 4) με το ενδεχόμενο αναφοράς στις μειονότητες και στην ιδιαίτερη φωνή τους. Ωστόσο, οι αναφορές που εντοπίστηκαν στο επίπεδο των περιεχομένων του αντίστοιχου σχολικού βιβλίου (Λ3α και Λ3β) δεν κινούνταν σε αυτό το πνεύμα, δηλαδή δεν συσχετίζονταν με την ανάδειξη των διαφορετικών οπτικών, ούτε με την συνεισφορά των άλλων πολιτισμών (διαφορετικών του ελληνικού) στον παγκόσμιο, ούτε με την δημοκρατική λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας. Αντίθετα, διαπιστώθηκε ότι λόγος για μειονότητες γινόταν όταν αυτές συνέπασχαν, με ελληνικούς πληθυσμούς, από εξωτερική βία (π.χ. οι Εβραίοι από τους Ναζί), όταν γινόταν προσπάθεια απόδειξης της ελληνικότητάς τους (π.χ. για τους Βλάχους) και όταν δεν ήταν δυνατό να αποφευχθεί κάθε αναφορά

σε αυτούς (π.χ. η αφήγηση για τον Οργανικό Νόμο στην Κρήτη το 1867 αφήνει να διαφανεί η ισχυρή παρουσία των Τουρκοκρητικών στο νησί).

Ερμηνεύοντας τις αποσιωπήσεις

Ο παρακάτω πίνακας δίνει μία εικόνα του περιεχομένου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο δομούνται (σηματίζοντας θεματικές πτυχές) οι αναφορές που εντοπίστηκαν μετά την διερεύνηση του εμπειρικού υλικού στα υπό εξέταση σχολικά βιβλία.

- Γενικές αναφορές στις μειονότητες
 - Αναφορές στους Αρβανίτες
 - Αναφορές στους Μουσουλμάνους
 - Αναφορές στους Τουρκοκρητικούς
 - Αναφορές στους Τουρκοκύπριους
 - Αναφορές στους Αρμένιους
 - Αναφορές στους Εβραίους
 - Αναφορές στους Παλαιοημερολογίτες
 - Αναφορές στους Βλάχους
 - Αναφορές στους Εξαρχικούς
 - Αναφορές στους Σλαβομακεδόνες
- Αναφορές στη Μεγάλη Ιδέα και στον Αλυτρωτισμό
- Αναφορές στην «αφομοίωση» των Νέων Χωρών
- Αναφορές στον Ελληνισμό έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους. Αναφορές στον Ελληνισμό ως θύμα
 - Αναφορές στον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας
 - Αναφορές στον Ελληνισμό του Πόντου
 - Αναφορές στον Ελληνισμό της νότιας Ρωσίας
 - Αναφορές στον Ελληνισμό της βόρειας Ηπείρου
 - Συμπεριληπτικές αναφορές
- Μια διάκριση που δεν έγινε: Έλληνες # Ελληνόφωνοι

Ακολουθεί η αναλυτικότερη παρουσίαση, με σχόλια, των αναφορών που εντοπίστηκαν.

Γενικές αναφορές στις μειονότητες

→ «...Ανομοιογενές πλήθος άνω των 6.000 ανδρών, Μολδαβών, Βλάχων, Αλβανών, Ηπειρωτών, Μακεδόνων, Επτανησίων, Σέρβων, Βουλγάρων, Κοζάκων ακόμη και πολλών Ουλάνων (ιππέων) από τις γερμανικές χώρες, την Πολωνία και την Ουγγαρία, συνιστούσε το αρχικό στράτευμα...» (Λ3α: 20).

Στο παραπάνω απόσπασμα μία αρνητική χροιά προσδίδεται στο στοιχείο της πολυεθνικότητας, αφού η ποικιλία των εθνοτήτων παρουσιάζεται ως εμπόδιο. Ο χαρακτηρισμός του στρατεύματος ως «ανομοιογενούς πλήθους» πιθανότατα θα εκληφθεί από τους μαθητές ως μειωτικό σχόλιο, ως νύξη για την επικείμενη ήττα του Υψηλάντη. Είναι, ωστόσο, συζητήσιμο σε ποιο βαθμό οφειλόταν η ήττα στην ανομοιογένεια του στρατεύματος του Υψηλάντη και όχι σε άλλους παράγοντες.

→ Μη αποσιώπηση / αναφορά της αντίφασης μεταξύ εθνικών και μειονοτικών διεκδικήσεων (Λ3α: 86, κεφάλαιο Γ' «Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος και οι άμεσες επιπτώσεις του», ενότητα 4 «Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων 1919-1920»).

Ορθά επισημαίνεται ότι οι συνθήκες ειρήνης μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο «δημιούργησαν πληθώρα μειονοτήτων σε πολλές χώρες».

→ Αρνητική φόρτιση της έννοιας «μειονότητες» (Λ3α: 86).

Η «πληθώρα των μειονοτήτων σε πολλές χώρες» προβάλλεται από τους συγγραφείς (Κολιόπουλος – Σβολόπουλος κ.ά. 2007-α: 86) ως «μοιραία για την ειρήνη» [sic!] συνέπεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Επισημαίνεται, επίσης, ότι η πρόβλεψη εγγυήσεων για τις μειονότητες αντέβαινε ουσιαστικά στην «αρχή της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας». Υπ' αυτούς τους όρους όμως, ο νεαρός αναγνώστης ενδέχεται να σχηματίσει αρνητική άποψη για τα δικαιώματα των μειονοτήτων, επειδή αυτά παρουσιάζονται ως εμπόδιο στην υλοποίηση ή στην τήρηση της «αρχής της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας».

Σήμερα ωστόσο δεν ισχύει το ίδιο, αφού η αναγνώριση της διαφοράς –δηλαδή των μειονοτήτων και των ιδιαιτεροτήτων τους, καθώς και του θεσμικού δικαιώματός τους να τις διατηρούν– θεωρείται από πολλούς ως δικλείδα ασφαλείας προκειμένου να ενσωματωθούν ειρηνικά σε ένα κρατικό πλαίσιο το οποίο κυριαρχείται από μία διαφορετική πλειονότητα. Από αυτή την άποψη, η αναγνώριση και ο σεβασμός των μειονοτικών δικαιωμάτων θεωρούνται ως μέσα για την μακροπρόθεσμη διατήρηση της σταθερότητας, της ασφάλειας, της πολιτικής (όχι «εθνικής») ανεξαρτησίας και κυριαρχίας του κράτους στο οποίο ανήκουν, αλλά και της πολιτιστικής του κληρονομιάς (Χριστόπουλος 2002: 132).

→ Ακριβέστερη χρήση της ορολογίας περί μειονοτήτων στο βιβλίο Γ3α, σε σύγκριση με το βιβλίο Λ3α, όσον αφορά στον προσδιορισμό του όρου «ανταλλάξιμοι» (βλ. σύμβαση της Λοζάννης 1923).

Οι «ανταλλάξιμοι» αναφέρονται στο Γ3α (σ. 109) ως «ορθόδοξοι χριστιανοί της Τουρκίας», ενώ στο Λ3α (σ. 93) ως «Έλληνες ορθόδοξοι χριστιανοί της Τουρκίας». Σημειώτεον ότι στη σύμβαση της Λοζάννης (άρθρο 1, μτφρ.) γίνεται λόγος, αφενός, για «Τούρκους υπηκόους Ελληνικού Ορθοδόξου θρησκευόμενους επί τουρκικών εδαφών», αφετέρου, για «Έλληνες υπηκόους Μουσουλμανικού θρησκευόμενους επί ελληνικών εδαφών» (Μαργαρίτης κ.ά. 2007: 152).

Αναφορές στους Αρβανίτες

→ Αποσιώπηση της ύπαρξης και του ρόλου των Αρβανιτών στην Επανάσταση του 1821

- Στο βιβλίο της 3^{ης} Γυμνασίου, στην ενότητα 8 («Η εξέλιξη της ελληνικής επανάστασης 1821-1827», Γ3α: 30-32) δεν γίνεται λόγος για τους Αρβανίτες, για την συμβολή και τον ρόλο τους στον αγώνα της ελληνικής εθνεγερσίας, παρά την «εύφημο μνεία» που το σχολικό βιβλίο επιφυλάσσει τελικά στους Μάρκο Μπότσαρη και Γεώργιο Καραϊσκάκη – με την ιδιότητά τους, όμως, ως βασικών μονάδων του καθιερωμένου πια «κανόνα» των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης, αποσιωπώντας ταυτόχρονα τις «αρβανίτικες» συγγενείες τους (Γ3α: 31-32).
- Ούτε όμως και στο βιβλίο της Γ΄ Λυκείου, του μαθητή, υπάρχουν αναφορές σε Αρβανίτες πολεμιστές του '21. Ο Μάρκος Μπότσαρης αποκαλείται «Σουλιώτης ήρωας» (Λ3α: 29).

→ Γ3β: 113. Γίνεται αναφορά στους αλβανόφωνους Έλληνες της περιοχής της Αναβύσσου. Ο λόγος για τα βάσανα των Μικρασιατών προσφύγων τους οποίους περιφρονούσαν ακόμα και οι «Αρβανίτες».

Αναφορές στους Μουσουλμάνους

Σε γενικές γραμμές αποσιωπώνται η ύπαρξη και οι διεκδικήσεις των μουσουλμανικών πληθυσμών τόσο στην ελληνική επικράτεια, όσο και στις βαλκανικές περιοχές που διεκδικούσε ο ελληνικός αλυτρωτισμός.

→ Αναφορά στους Μουσουλμάνους της Θράκης: «Οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης δεν μετακινήθηκαν με τη συνθήκη της Λωζάνης και μέχρι σήμερα παρουσιάζουν αύξηση και έχουν φτάσει τις 120.000» (Δ6α: 222). Η αναφορά αυτή, καθώς προβάλλει την αριθμητική αύξηση της μουσουλμανικής μειονότητας στη δυτική Θράκη, εύκολα μπορεί να συνδεθεί ερμηνευτικά με την ιδέα της περισσότερο ανεκτικής και φιλελεύθερης στάση των ελληνικών αρχών, σε σύγκριση και αντίθεση με την συρρίκνωση της ελληνορθόδοξης μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη και τις απορρέουσες ευθύνες των τουρκικών αρχών. Πρέπει να υπογραμμιστεί, πάντως, ότι η σύνδεση αυτή δεν γίνεται στο επίπεδο του βασικού αφηγηματικού κειμένου του σχολικού βιβλίου· θα μπορούσε όμως εύκολα να γίνει σε επίπεδο προφορικού λόγου / συζήτησης στην τάξη, με αφορμή το συγκεκριμένο έναυσμα.

→ Στο βιβλίο της 3^{ης} Γυμνασίου, σε ολόκληρο το 4^ο κεφάλαιο («Το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του έως τις αρχές του 20ού αιώνα», Γ3α: 55-71) δεν γίνεται, πουθενά, λόγος για μειονότητες στο ελληνικό κράτος. Σαν να μην υπήρχαν, καθόλου, μουσουλμανικοί πληθυσμοί σε Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και Θεσσαλία κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, πληθυσμοί οι οποίοι σταδιακά μετοίκησαν έξω από τα ελληνικά σύνορα.

→ Γ3α: 69. Οι Τούρκοι εμφανίζονται μόνο ως «ιδιοκτήτες», «γαιοκτήμονες» ή «κάτοχοι» των τσιφλικιών της Θεσσαλίας, που τα πούλησαν «σε Έλληνες κεφαλαιούχους». Με αυτή την διατύπωση, όμως, είναι πολύ πιθανό οι μαθητές να αποκομίσουν την εσφαλμένη εντύπωση ότι δεν υπήρχαν πλέον, μετά το 1881, μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην ελληνική Θεσσαλία και ότι οι Τούρκοι τσιφλικάδες ήταν οι τελευταίοι μουσουλμάνοι που είχαν απομείνει εκεί.

→ Στην ενότητα 22 «Τα Βαλκάνια των αλληλοσυγκρουόμενων εθνικών επιδιώξεων» (Γ3α: 66-68), ενώ παρουσιάζονται με ικανοποιητικό, ισορροπημένο τρόπο οι «αλληλοσυγκρουόμενες εθνικές επιδιώξεις» στα Βαλκάνια στα τέλη του 19^{ου} – αρχές 20ού αιώνα, ωστόσο, υποβαθμίζεται μάλλον η παρουσία και ο ρόλος των μουσουλμανικών πληθυσμών, καθώς η αφήγηση δίνει περισσότερη έμφαση στις διεκδικήσεις των χριστιανών των Βαλκανίων –κυρίως Ελλήνων, Βουλγάρων και Σέρβων–, ενώ η οθωμανική εξουσία χρωματίζεται αρνητικά, καθώς «απάντησε με μαζικές σφαγές» κατά την κρίση του 1875-1878 στα Βαλκάνια.

→ Δ3β: 100-101. Πρόσθετο γραπτό παράθεμα με τίτλο: «Οι καταπιεσμένοι από τους Βούλγαρους Τούρκοι της Δυτ. Θράκης ζητούν την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα» [από το βιβλίο: Βαβούσκος, Κωνσταντίνος (1970) *Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1970, σσ. 41-43. Πρβλ. Σβολόπουλος, Δημ. (1922) *Η Θράκη υπό την ελληνικήν διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις, σ. 115 κ.ε.]. Στο παράθεμα αυτό οι Τούρκοι ηγέτες της δυτικής Θράκης εξυμνούν τον «φιλελευθερισμό» των Ελλήνων, κάνουν έκκληση στη «φιλανθρωπία» του Βενιζέλου και στιγματίζουν τις «ωμότητες και υπερβασίες των Βουλγάρων». Αξιοσημείωτη είναι και η ξεκάθαρη χρήση του όρου «Τούρκοι» αντί για «Μουσουλμάνοι» που συνήθως προτιμάται σε τέτοιες περιπτώσεις (βλ. παραπάνω Δ6α: 222). Αυτό γίνεται, προφανώς, επειδή εξυπηρετεί τον συντάκτη η ανάδειξη του γεγονότος ότι ακόμα και Μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης με τουρκική εθνική συνείδηση επιδιώκουν την συνεργασία με τις ελληνικές αρχές, με την πεποίθηση ότι δεν θα κακοπάθουν όπως συνέβη υπό την εξουσία των Βουλγάρων. Η διαπίστωση αυτή συνάδει, άλλωστε, με

την παρατήρηση ότι η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης διευρύνθηκε κάτω από την ελληνική εξουσία (σε αντίθεση με την συρρίκνωση της ομόλογης ελληνικής στην Κωνσταντινούπολη).

Αναφορές στους Τουρκοκρητικούς (σε γενικές γραμμές αποσιωπάται ο ρόλος, ακόμη και η ύπαρξή τους)

→ Στην ενότητα 21 (Γ3α: 64-65), όπου γίνεται λόγος για το Κρητικό ζήτημα κατά την περίοδο 1821-1905, δεν αναφέρεται ότι οι Τουρκοκρητικοί αποτελούσαν περίπου το 1/4 του πληθυσμού της μεγαλονήσου, παρότι έμμεσα –στο σημείο όπου γίνεται αναφορά στον Οργανικό Νόμο (1868) (Γ3α: 64)– γίνεται αντιληπτή η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου, χωρίς όμως να διατίθεται χώρος για την προβολή των καταβολών, της διάρκειας και της ευρύτητας της μουσουλμανικής παρουσίας στην Κρήτη.

Αναφορές στους Τουρκοκύπριους

→ Λ3α: 163. Προβάλλεται το επιχείρημα της κατά πλειονότητα εθνικής αυτοδιάθεσης των Ελλήνων Κυπρίων, κατά τρόπο τέτοιο ώστε να αποσιωπάται, έμμεσα, η άποψη και επιχειρηματολογία των Τουρκοκυπρίων, αν όχι και η ίδια η ύπαρξή τους.⁵ «Η **Κύπρος** κατοικείται από πληθυσμό, στη συντριπτική πλειονότητά του, ελληνικό...» (Λ3α: 163). Οι συγγραφείς αναφέρονται στην «ευάριθμη [κατά τον Μεσοπόλεμο] μειονότητα Τούρκων Κυπρίων (18%)» (παρόλο που το ποσοστό του 18% δεν είναι και τόσο «ευάριθμο», δηλαδή ολιγάριθμο), χαρακτηρίζουν ως «αδιάλλακτη» την θέση της Βρετανίας το 1954, επειδή επέμεινε στην αποτροπή της ένωσης Κύπρου-Ελλάδας, παραγνωρίζοντας «την άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης από τους Κυπρίους», και χρησιμοποιούν τον τελευταίο όρο («Κυπρίους») σαν να μην υπήρχαν Τουρκοκύπριοι, και μάλιστα με κάθετα διαφορετική άποψη.

Αναφορές στους Αρμένιους

Διαδοχικές αναφορές στους Αρμένιους ως θύματα (οι αναφορές στο εμπειρικό υλικό δομούνται στη βάση αυτού του προτύπου). Οι Αρμένιοι, λοιπόν, παρουσιάζονται:

1. Ως θύματα εκτοπισμού εξαιτίας του οικονομικού ανταγωνισμού των «ισχυρών γερμανικών συμφερόντων», στο πλαίσιο της πολιτικής εκτουρκισμού των Νεότουρκων κατά την δεκαετία 1910-1920 (Γ3α: 102).
2. Ως θύματα των ταγμάτων εργασίας, στο πλαίσιο των διωγμών που εφάρμοσαν οι Νεότουρκοι υλοποιώντας την πολιτική εκτουρκισμού (Γ3α: 102).
3. Ως θύματα γενοκτονίας (το 1915) κατά την διάρκεια του Α΄ Π. Π. (Λ3β: 87-88).
4. Ως θύματα των Νεότουρκων σε συμφραζόμενα περί ομόσπονδου ποντο-αρμενικού κράτους το 1920 (Γ3α: 103).

⁵ Αξίζει να αναφερθεί η διαφορετική προσέγγιση που προτείνεται στο εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό του Κέντρου για την Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (Μουργκεσκου 2005: 122, 125-128). Σε αυτό, γενικότερα, προκρίνεται συστηματικά η πολυπρισματική παρουσίαση των εθνικών κινημάτων. Στην προκείμενη περίπτωση, ειδοποιό διαφορά –σε σύγκριση με την πλειονότητα των χρησιμοποιούμενων σχολικών εγχειριδίων και σε αναφορά με το Κυπριακό Ζήτημα– αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι διαφορετικές απόψεις του Γ. Γρίβα, των Τουρκοκυπρίων και του Α.Κ.Ε.Λ. Ειδοποιό διαφορά αποτελεί, επίσης, και η παρουσίαση των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου του ανταποικιακού αγώνα στην Κύπρο ως εκπροσώπων της ελληνοκυπριακής κοινότητας μόνο και όχι ως εκπροσώπων «όλων» των Κυπρίων.

5. Ως θύματα των Κεμαλικών (Λ3β: 103, πρόσθετο παράθεμα που αναφέρεται και στην θυματοποίηση των Αρμενίων, κυρίως όμως των Ελλήνων, από τους Κεμαλικούς).
6. Ως θύματα σφαγής κατά την καταστροφή της Σμύρνης (1922) (Γ3α: 107). Ωστόσο, δεν παρουσιάζονται ως μειονότητα (με ιδιαίτερη φωνή και συμφέροντα) στο ελληνικό κράτος.

Αναφορές στους Εβραίους

Σε γενικές γραμμές πρόκειται για *θετικές* αναφορές («ανάλυση περιεχομένου»). Οι Εβραίοι παρουσιάζονται συνήθως ως *θύματα* («πρότυπη δόμηση») των Ναζί, αλλά όχι ως μειονότητα με ιδιαίτερη φωνή και άποψη, ενδεχομένως διαφορετική από την πολιτική του ελληνικού κράτους («κριτική ανάλυση λόγου»). Συνήθως δεν γίνεται λόγος για τη μακράιωνη εγκατάσταση των Εβραίων στον ελληνικό χώρο (Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες).

→ Δ6α: 235. Αναφορά στους Εβραίους της Ελλάδας. Παρουσιάζονται ως θύματα γενοκτονίας από τους Ναζί.

→ Δ6β: 165. Αναφορά στους Εβραίους γενικά. Παρουσιάζονται ως θύματα γενοκτονίας την οποία οργάνωσε το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της Γερμανίας υπό την καθοδήγηση του Χίτλερ.

→ Δ6β: 168. Αναφορά στην «Άννα και στους ομοεθνείς της [που] ζουν τη φρίκη της απηνούς καταδίωξής τους από το ναζιστικό καθεστώς» με αφορμή τον σχολιασμό του παραθέματος «Απόσπασμα από το προσωπικό ημερολόγιο της Εβραίας Άννας Φρανκ».

→ Γ3α: 102. Οι Εβραίοι παρουσιάζονται ως θύματα εκτοπισμού εξαιτίας του οικονομικού ανταγωνισμού των «ισχυρών γερμανικών συμφερόντων», στο πλαίσιο της πολιτικής εκτουρκισμού των Νεότουρκων κατά την δεκαετία 1910-1920.

→ Γ3β: 86. Γίνεται αναφορά στην πολυπληθέστερη κοινότητα της Θεσσαλονίκης, την Εβραϊκή.

→ Γ3β: 87. Αναφορά στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, με ένα παράθεμα από το διαδίκτυο, που αναδεικνύει την οικονομική ευρωστία τους.

→ Γ3β: 121. Αναφορά στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, «μία από τις μεγαλύτερες και πιο ακμαίες της Ευρώπης προπολεμικά, [που] αφανίστηκε στη διάρκεια της Κατοχής».

→ Λ3α: 131-132. Οι Εβραίοι παρουσιάζονται ως θύματα των Ναζί.

Αξιοσημείωτος είναι ο εξωραϊσμός της στάσης των Ελλήνων απέναντι στο Ολοκαύτωμα, καθώς αποσιωπάται έμμεσα –ή τουλάχιστον υποτιμάται– η αντισημιτική συμπεριφορά ενός σημαντικού μέρους του ελληνικού πληθυσμού (π.χ. στα Γιάννενα, στη Ρόδο κ.α.) κατά την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής. Τα παραθέματα-πηγές που έχουν επιλεγεί⁶ δημιουργούν την *μονόπλευρη* εντύπωση στον

⁶ 1^η. [Εκκληση-διαμαρτυρία του αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού, προσυπογραφόμενη από πολλές προσωπικότητες της ελληνικής πνευματικής, καλλιτεχνικής και οικονομικής ζωής, προς την ελληνική –διορισμένη από τον κατακτητή– κυβέρνηση κατοχής για τους διωγμούς των Ελλήνων Εβραίων]. Πηγή: Βερέμης, Θ. – Κωνσταντοπούλου, Φ. (επιμέλεια) (2000) *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*. Αθήνα: Καστανιώτης, 266-268. 2^η. [Η Ζάκυνθος, το νησί των δικαίων]. Πηγή: *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, 1941-1944. Εγχειρίδιο*

αναγνώστη ότι ο ελληνικός λαός, τόσο ως σύνολο όσο και δια μέσου επιφανών εκπροσώπων του – της ορθόδοξης εκκλησίας, των δημοτικών αρχών και κάποιων συγγραφέων, καταδίκασε τις διώξεις σε βάρος των Εβραίων και προσπάθησε να αποτρέψει την «τελική λύση». Οι εκτοπισμοί και οι ταπεινώσεις που –παρόλα αυτά– έγιναν αποδίδονται στις πρωτοβουλίες των κατακτητών. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Γ. Μαργαρίτη (2005: 9-132), τα αντισημιτικά αισθήματα, λιγότερο ή περισσότερο έντονα, διακατείχαν –κατά παράδοση άλλωστε– μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού και συναρτώνται θετικά με την εκτεταμένη καταστροφή που υπέστη η εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες στην Ευρώπη κατά την ίδια περίοδο. Τον κανόνα –αναφορικά με την συμπεριφορά των Ελλήνων– αποτελούσε η απουσία ενεργού κινητοποίησης υπέρ των διωκόμενων, η τήρηση αποστάσεων «ουδετερότητας», ενώ συχνές ήταν οι περιπτώσεις διαρπαγής των εβραϊκών περιουσιών, όπως συνέβη στα Γιάννενα και αλλού, με την ενεργό συμμετοχή, στην οργάνωση αυτών των «επιχειρήσεων», των Ελλήνων συνεργατών των Ναζί. Συμπερασματικά, στην προκείμενη περίπτωση και με βάση το υλικό των πηγών που παρατίθενται στο εν λόγω σχολικό βιβλίο (Λ3α), η ελληνική στάση εξωραϊζεται.

→ Λ3β: 140-142. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ως θύματα των Ναζί. Γραπτά παραθέματα από τα βιβλία:

1. Ιωάννου, Γιώργος (1980) *Το δικό μας αίμα. Πεζογραφήματα*. Αθήνα: Κέδρος, 58-68
2. Ναχμία, Μπέρρυ (1989) *Κραυγή για το αύριο*. Αθήνα: Κάκτος, 87-88
3. Καμπανέλλης, Ιάκωβος (1995²¹) *Μαουτχάουζεν*. Αθήνα: Κέδρος, 48

Αναφορές στους Παλαιοημερολογίτες (αποσιωπάται, σχεδόν πλήρως, η ύπαρξη της θρησκευτικής μειονότητας των Παλαιοημερολογιτών)

→ Γ3α: 109. Ενώ γίνεται λόγος για την εισαγωγή του Γρηγοριανού Ημερολογίου (σε αντικατάσταση του παλαιότερου Ιουλιανού) το 1923-1924, ωστόσο, δεν γίνεται καμία αναφορά στους Παλαιοημερολογίτες.

→ Στο βιβλίο του εκπαιδευτικού όμως (Γ3β: 105) γίνεται λόγος για την δημιουργία του εκκλησιαστικού σχίσματος στην Ελλάδα (Παλαιοημερολογίτες) με παράθεση σχετικού γραπτού αποσπάσματος (από άρθρο του Βερέμη στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. ΙΕ', 259-260), στο οποίο περιέχεται ο όρος «Παλαιοημερολογίτες».

→ Λ3α: 101-103. Στην ενότητα «Εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα 1923-1930» (Λ3α: 101-103), όχι μόνο δεν γίνεται λόγος για Παλαιοημερολογίτες, αλλά δεν αναφέρεται καν η εισαγωγή του νέου ημερολογίου, προφανώς εξαιτίας της έμφασης που δίνουν οι συγγραφείς στην παρακολούθηση των διπλωματικών, πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων.

Αναφορές στους Βλάχους

Ναι μεν γίνονται κάποιες αναφορές στους Βλάχους, αλλά κατά τρόπο τέτοιο ώστε να αποσιωπάται ουσιαστικά ο αντίλογος, η άποψη της Άλλης Πλευράς. Βλ. τέσσερις (4) αναφορές:

μελέτης. Αθήνα: Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 26-27. 3^η. [Το Ολοκαύτωμα και οι ευθύνες των απλών πολιτών]. Πηγή: Αρβελέρ, Ελένη (2006) «*Ημέρα μνήμης*». *Χρονικά*. Έκδοση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, τόμος ΚΘ', τεύχος 201 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006), 66-67.

1. Λ3α: 73 (βασικό αφηγηματικό κείμενο της ενότητας 5 «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913» του κεφαλαίου Β' «Από τον 19^ο στον 20^ό αιώνα 1871-1914»)
2. Γραπτό παράθεμα του Γ. Μπαμπινιώτη στην ίδια σελίδα (Λ3α: 73)
3. Λ3β: 82
4. Λ3β: 75

Αξίζει να εξετασθούν αναλυτικότερα οι 4 αυτές περιπτώσεις:

- 1^η αναφορά (Λ3α: 73, η έντονη γραφή όπως στο πρωτότυπο)

«... Είχε προηγηθεί της υπογραφής της **Συνθήκης του Βουκουρεστίου** η αναγνώριση –με την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ των πρωθυπουργών της Ελλάδας και της Ρουμανίας– θρησκευτικών και εκπαιδευτικών προνομίων στους **Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας**. Στην επιστολή του προς τον Ρουμάνο ομόλογό του, με ημερομηνία 5 Αυγούστου 1913, ο Έλληνας πρωθυπουργός ανέφερε ότι η Ελλάδα συμφωνούσε να παράσχει αυτονομία στα σχολεία και τις εκκλησίες των Βλάχων της Ηπείρου και της Μακεδονίας και να επιτρέψει τη σύσταση επισκοπής των Βλάχων, να δώσει δε τη δυνατότητα στη ρουμανική κυβέρνηση να επιχορηγεί αυτά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, υπό την επίβλεψη φυσικά της ελληνικής κυβέρνησης. Ήταν μια παραχώρηση της Ελλάδας που κρίθηκε τότε απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποστήριξη της Ρουμανίας στο ζήτημα της Καβάλας, αλλά η οποία προκάλεσε αργότερα προβλήματα στις ελληνορουμανικές σχέσεις» (Λ3α: 73).

Η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού (Βενιζέλου) και του Ρουμάνου ομολόγου του (1913) σχετικά με την αναγνώριση θρησκευτικών και εκπαιδευτικών προνομίων στους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας (αυτονομία στα σχολεία και τις εκκλησίες των Βλάχων, σύσταση επισκοπής Βλάχων και δυνατότητα της ρουμανικής κυβέρνησης να επιχορηγεί τα ιδρύματα αυτά, υπό την επίβλεψη της ελληνικής κυβέρνησης) προσημαίνεται αρνητικά εφόσον παρουσιάζεται ως καιροσκοπική «παραχώρηση της Ελλάδας που κρίθηκε τότε απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποστήριξη της Ρουμανίας στο ζήτημα της Καβάλας, αλλά η οποία προκάλεσε αργότερα προβλήματα στις ελληνορουμανικές σχέσεις». Ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το ζήτημα θυμίζει έντονα την παρατήρηση του Δ. Χριστόπουλου (2002: 131), δηλαδή ότι «οι μειονοτικές διεκδικήσεις ως πολύ πρόσφατα ήταν μόνο λόγος αποσταθεροποίησης που προκαλούσε καχυποψία».

Ωστόσο, μία συμφωνία όπως η ελληνορουμανική του 1913 δεν είναι δίκαιο να προσημανθεί, αποκλειστικά, με αρνητικό τρόπο. Η αποτυχία της, όπως και άλλων παρόμοιων κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, οφειλόταν σε ποικίλους παράγοντες όπως: 1^ο. στην κατάχρηση, εκ μέρους των αναθεωρητικών κρατών, των μειονοτικών δικαιωμάτων, 2^ο. σε εγγενείς αδυναμίες του συστήματος της Κοινωνίας των Εθνών (Διβάνη 1999: 37-51), 3^ο. στην πιεστική ανάγκη της αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων, γεγονός που οδήγησε συχνά σε απαλλοτρίωση μειονοτικών περιουσιών και σε γενικότερο οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των δύο πλευρών (Διβάνη 1999: 95-124). Επιπλέον πρέπει να ληφθεί υπόψη και η πίεση του διεθνούς παράγοντα. Αυτό σημαίνει ότι θα ήταν λάθος να χρεωθούν κατ' αποκλειστικότητα στην ελληνική «παραχώρηση» τα «προβλήματα στις ελληνορουμανικές σχέσεις» που προκλήθηκαν αργότερα, χωρίς να ληφθεί υπόψη η ισορροπία δυνάμεων στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο, καθώς και η

συγκριτικά ισχνή διαπραγματευτική ισχύς της ελληνικής διπλωματίας (βλ. Σβολόπουλος 1978: 345, 347).

- 2^η αναφορά (Λ3α: 73)

Ως ανεπιτυχής, εξάλλου, αξιολογείται και η επιλογή των συγγραφέων να παραθέσουν στη διπλανή στήλη (Λ3α: 73) το λήμμα «Οι Βλάχοι» από το λεξικό του Γ. Μπαμπινιώτη, προφανώς με το σκεπτικό ότι τεκμηριώνει την «εθνικά» επιθυμητή θέση. Το παράθεμα εκτιμάται ως ανεπιτυχές διότι η άποψη ενός γλωσσολόγου, που εστιάζει την διαπραγματεύσή του στην ετυμολογία της λέξης, αποκηρύττοντας αφοριστικά –«μετά βδελυγμίας» θα έλεγε κανείς– την πιθανότητα «εθνολογικής» συγγένειας Βλάχων-Ρουμάνων, δεν είναι ο πιο πρόσφορος τρόπος για να ενημερωθούν οι αναγνώστες ενός βιβλίου σχολικής ιστορίας.

Οι Βλάχοι

«Οι Έλληνες, στην καταγωγή και στη συνείδηση, Βλάχοι (γνωστοί και ως Κουτσόβλαχοι και Αρωμόνοι, επίσης κατά περιοχές και ως Αρβανιτόβλαχοι, Καραγκούνοι, Φρασαριώτες κλπ.) είναι δίγλωσσοι Έλληνες ποιμένες και κτηνοτρόφοι (Κ. Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Αιτωλοακαρνανίας), που παράλληλα προς τα Ελληνικά μιλούν μια λατινογενή διάλεκτο, τα Βλάχικα ή Κουτσοβλάχικα ή Αρωμουνικά. Η γλωσσική τους συγγένεια (όχι εθνολογική!) με τους Ρουμάνους οφείλεται στο ότι τόσο τα Αρωμουνικά όσο και τα Ρουμανικά ανάγονται σε κοινή γλωσσική πηγή, την Ανατολική ή Βαλκανική Λατινική [...]. Η ονομασία Βλάχοι ανάγεται γλωσσικά στο όνομα γαλατικού φύλου Volcae (εκλατινισμένου από τις επιδρομές του σε ρωμαιοκρατούμενες περιοχές), που οι Γερμανοί ονόμασαν Valah, χαρακτηρίζοντας μ' αυτό όλους τους λατινόφωνους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους. Από το γερμανικό Valah προήλθαν οι εθνικές ονομασίες Ουαλοί (Βρετανία), Βαλλόνοι (Βέλγιο), Γκωλουά (πβ. ντε Γκωλ) (Γαλλία) και Valah > vlah > Βλάχος (Βυζάντιο)».

Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, λήμμα *Βλάχοι-Ουαλοί-Βαλλόνοι* (Λ3α: 73).

Αντίθετα, περισσότερο ενδιαφέρον θα είχε και περισσότερο γόνιμο θα ήταν –ως ουσιαστικό βήμα στην οικοδόμηση μιας πολυπρισματικής αφήγησης, ως έρεισμα διαλόγου, ως παράδειγμα προσέγγισης ενός επίμαχου ζητήματος και όχι ως «ανθελληνική προπαγάνδα»– η παράθεση της άποψης και της Άλλης Πλευράς. Αλλά το ενδεχόμενο τέτοιου είδους ενστάσεων δεν φαίνεται ότι λήφθηκε σοβαρά υπόψη από τους συγγραφείς οι οποίοι, στο βιβλίο για τον εκπαιδευτικό (Λ3β: 82), σημειώνουν ότι το εν λόγω λήμμα «περιγράφει με επάρκεια και σαφήνεια τα ιστορικά χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας του ελληνικού λαού».

Υπ' αυτούς τους όρους, οι Βλάχοι θεωρούνται αποκλειστικά ως γλωσσική μειονότητα με ελληνική συνείδηση, αγνοείται η ύπαρξη και αποσιωπώνται οι διαφορετικές απόψεις των «ρουμανιζόντων» και άλλων Βλάχων, καθώς και των υποστηρικτών τους, τόσο μέσα όσο και έξω από τα ελληνικά σύνορα (Winniffrith 2002). Με αυτή την έννοια, και σε αναφορά προς το συγκεκριμένο, κρίσιμης σημασίας ζήτημα, η αφήγηση του σχολικού βιβλίου κάθε άλλο παρά πολυπρισματική ή πλουραλιστική μπορεί να χαρακτηριστεί.

Στην ίδια ενότητα ακόμη, ενώ θα ήταν λογικά αναμενόμενο, στο πλαίσιο της αναφοράς στα αποτελέσματα των Βαλκανικών πολέμων, ωστόσο δεν γίνεται πουθενά λόγος για τις υπόλοιπες εθνικές μειονότητες που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα μετά την συνθήκη του Βουκουρεστίου (Εξαρχικοί και άλλοι Σλαβόφωνοι Μακεδονίας, Μουσουλμάνοι Μακεδονίας, Εβραίοι Θεσσαλονίκης, Τσάμηδες Ηπείρου).

- 3^η αναφορά (Λ3β: 71-72)

Γίνεται αναφορά (Λ3β: 71-72) στο βλαχοχώρι της Κουτσούφλιανης Καλαμπάκας. Οι Βλάχοι της Κουτσούφλιανης επιλέγουν, μετά την ρύθμιση των συνόρων του 1897 και την συμπερίληψή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να μετοικήσουν στην Ελλάδα.

Το περιστατικό προβάλλεται μάλλον ως παραδειγματική έκφραση ελληνικής εθνικής συνείδησης. Οι Βλάχοι της Κουτσούφλιανης, ενεργώντας προφανώς ως γνήσιοι Έλληνες πατριώτες, επιλέγουν την Ελλάδα (αυτό φαίνεται ότι είναι το υπονοούμενο μήνυμα).

- 4^η αναφορά (Λ3β: 75, υποσημείωση 17)

Ο λόγος για το εθνικό κίνημα των Ρουμάνων (ενότητα «Τα εθνικά κινήματα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη»). Ο συντάκτης σημειώνει –«με αγωνία» θα έλεγε κανείς– (Λ3β: 75, υποσημείωση 17), ότι οι «Μολδαβοί και Βλάχοι (σημερινοί Ρουμάνοι) των Παρίστριων Ηγεμονιών ([που] ανάγουν την καταγωγή τους στους εκλατινισμένους Δάκες)», «δεν έχουν καμία σχέση με τους Έλληνες Βλάχους, εκτός του ότι η γλώσσα και των δύο προέρχεται από την δημόδη λατινική. Η γλώσσα των Ελλήνων Βλάχων είναι κατά δύο αιώνες αρχαιότερη». Ακατανόητος μοιάζει και ο ισχυρισμός: Πώς είναι δυνατόν η γλώσσα και των Ελλήνων και των Ρουμάνων Βλάχων να προέρχεται, από κοινού, από την δημόδη λατινική, ωστόσο, η γλώσσα των Ελλήνων Βλάχων να είναι «κατά δύο αιώνες αρχαιότερη»;

Αναφορές στους Εξαρχικούς

→ Εξαρχία, Εξαρχικοί

1. Γ3α: 48
2. Γ3α: 66
3. Λ3α: 63

Οι τρεις αυτές αναφορές στην «Εξαρχία» και στους «Εξαρχικούς» εντάσσονται στο πλαίσιο της αφήγησης για τον ανταγωνισμό στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία. Η δημιουργία της Εξαρχίας συνδέεται με το εθνικό κίνημα των Βουλγάρων και, στο βιβλίο της Γ' Λυκείου (Λ3α: 63), και με το πανσλαβιστικό κίνημα. Οι Εξαρχικοί δεν αναφέρονται ως μειονότητα στο πλαίσιο της ελληνικής επικράτειας, μετά την προσάρτηση Μακεδονικών εδαφών από την Ελλάδα (1912-1913).

→ *Αποσιώπηση* των οδυνηρών συνεπειών της ελληνοβουλγαρικής σύμβασης του Νεϊγύ (Λ3α: 85)

Γίνεται αναφορά στην ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νεϊγύ (1919) (κεφάλαιο Γ' «Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος και οι άμεσες επιπτώσεις του», ενότητα 4 «Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων 1919-1920»), ως εξής:

«[...] Χωριστή σύμβαση με την ίδια ονομασία [του Νεϊγύ] και ημερομηνία (14/27 Νοεμβρίου 1919) προέβλεπε την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση των

«*Βουλγάρων την φυλήν*» από την Ελλάδα και των «*Ελλήνων την φυλήν*» από τη Βουλγαρία· για να διευκολυνθεί μάλιστα η αναχώρησή τους, προβλεπόταν η δυνατότητα ρευστοποίησης των περιουσιακών στοιχείων τους. Κοινή επιδίωξη των κυβερνήσεων και των δύο χωρών ήταν να απαλλαγούν οι χώρες τους από τις αντίστοιχες μειονότητες, ώστε να εκλείψουν στο μέλλον εκατέρωθεν διεκδικήσεις εδαφών στην επικράτειά τους» (Λ3α: 85).

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η εν λόγω σύμβαση περιορίζεται στο επίπεδο του σκεπτικού των διπλωματών της εποχής εκείνης, αποκρύπτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την οδυνηρή πραγματικότητα των άμεσα ενδιαφερομένων που ουσιαστικά εκπατρίστηκαν, χωρίς να λυθεί ουσιαστικά το πρόβλημα, δεδομένου ότι δεν αποτράπηκαν αργότερα, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, νέες εντάσεις με σημείο αιχμής, και πάλι, την εθνολογική σύσταση της Δυτικής Θράκης.

Αναφορές στους Σλαβομακεδόνες

→ Λ3β: 154-156. Γίνεται αναφορά στους Σλαβομακεδόνες αλλά μόνο σε ένα πρόσθετο παράθεμα στο βιβλίο του εκπαιδευτικού [απόσπασμα από το βιβλίο του Κολιόπουλου, Ιωάννη (1995) *Λεηλασία Φρονημάτων, τ. Β΄, Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 180-182]. Αν και το παράθεμα προβάλλει με ικανοποιητικό τρόπο την συνθετότητα του Σλαβομακεδονικού ζητήματος, ωστόσο, παραμένει μετέωρο το κατά πόσο και με ποιον τρόπο θα αξιοποιηθεί στη διδακτική πράξη από τον εκπαιδευτικό.

Αναφορές στη Μεγάλη Ιδέα και στον Αλυτρωτισμό

→ «**Ο αλυτρωτισμός**. Το εθνικό όραμα της **Μεγάλης Ιδέας**, καθώς και ο **αλυτρωτισμός**, δηλαδή η εθνική πολιτική για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών τόπων και την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, δημιούργησαν ευρύτατη εθνική συναίνεση στο ζήτημα της απελευθέρωσης των ιστορικών ελληνικών τόπων» (Λ3α: 34· σημείωση: η έντονη γραφή όπως στο πρωτότυπο).

Χαρακτηριστική περίπτωση αποσιώπησης της Άλλης Πλευράς αποτελεί, προφανώς, το παραπάνω απόσπασμα από το βιβλίο της Ιστορίας Γ΄ Λυκείου Γενικής Παιδείας. Στο απόσπασμα μάλλον δικαιώνεται ο αλυτρωτισμός, εφόσον συναρτάται με την «εθνική συναίνεση» και τους «ιστορικούς ελληνικούς τόπους»⁷, ωστόσο, δεν γίνεται μνεία σε μη ελληνικούς πληθυσμούς οι οποίοι, εύλογα, θα είχαν εκφράσει για το ίδιο

⁷ Δεν είναι τυχαίο ότι ο όρος χρησιμοποιείται συχνά πυκνά από τους συγγραφείς (βλ. Λ3α: 31, 34, 61, 63 και αλλού). Δεν φαίνεται να περνά από την σκέψη τους ότι, ενδεχομένως, και άλλες διαφορετικές (μη ελληνικές) εθνότητες θα μπορούσαν να διεκδικούν τους ίδιους τόπους με το ίδιο επιχείρημα, υποστηρίζοντας δηλαδή ότι ανήκουν «ιστορικά» σε αυτές. Το πιθανότερο είναι, δυστυχώς, ο συγκεκριμένος όρος να εκληφθεί από εκπαιδευτικούς και μαθητές ως επιβεβαίωση της *κατά αποκλειστικότητα κατοχής ή κατά προτεραιότητα διεκδίκησης* των τόπων αυτών από τους Έλληνες, εφόσον μάλιστα εντάσσεται στο πλαίσιο των ιστορούμενων για το κίνημα του αλυτρωτισμού. Σε τελική ανάλυση, η φράση «ιστορικοί ελληνικοί τόποι» εκφράζει το ιδεολόγημα της τρισχιλιετούς συνεχούς παρουσίας του Ελληνισμού στην κοιτίδα –ή στις κοιτίδες– του, καθώς συνδέει σε μία αλυσίδα τον χώρο με τον χρόνο και την πατρίδα (βλ. Μπονίδης 2004: 154). Λανθάνουν εδώ οι θεωρητικές παραδοχές της ρομαντικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα και, πιο συγκεκριμένα, του τριμερούς σχήματος των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου, αναφορικά με τον Ελληνισμό που διατρέχει τους αιώνες κατοικώντας λίγο πολύ στον ίδιο τόπο. Με άλλα λόγια, το ιδεολόγημα των «ιστορικών ελληνικών τόπων» αποκαλύπτει τον παραδοσιακό εθνοκεντρισμό των συγγραφέων του νέου σχολικού βιβλίου της Γ΄ Λυκείου, που έχει ωστόσο περιβληθεί το ένδυμα του εκσυγχρονισμού.

θέμα άποψη διαφορετική ή απλά αντίστροφη, θεωρώντας επίσης ότι τους ανήκουν «ίστορικῶ τῶ δικαίῳ» οι ίδιοι τόποι.

Αναφορές στην «αφομοίωση» των Νέων Χωρών

→ Νομιμοποίηση της «αφομοίωσης» [των Νέων Χωρών] (Γ3α: 88), δηλαδή, αποσιώπηση των αρνητικών πλευρών της πολιτικής αυτής και των αντιδράσεων που προκάλεσε.

«[...] το ελληνικό κράτος βρέθηκε αντιμέτωπο με το δύσκολο έργο της αφομοίωσης των Νέων Χωρών. Οι μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί, που κατείχαν τις περισσότερες καλλιεργήσιμες γαίες, και η ισχυρή εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που έλεγχε σε μεγάλο βαθμό, την οικονομική ζωή της πόλης, αντιμετώπισαν τις ελληνικές αρχές, τουλάχιστον στην αρχή με κάποια δυσπιστία» (Γ3α: 88, ενότητα 30: «Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους»).

Πραγματικά, η πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου απέβλεπε κατά βάθος στην «αφομοίωση» των Νέων Χωρών, προφανώς παρά τις εξαγγελίες της ίδιας περι- ισότητας και ισονομίας. (Οι εξαγγελίες προβάλλονται στην γραπτή πηγή της ίδιας σελίδας.⁸ Πρόκειται για απόσπασμα από συνέντευξη του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν, του πρώτου Έλληνα διορισμένου διοικητή της Μακεδονίας, σχετικά με τους στόχους της αποστολής του). Ωστόσο, ο λόγος του σχολικού βιβλίου δεν αποκαλύπτει το αρνητικό φορτίο του όρου «αφομοίωση» και, ειδικότερα, τις συνέπειες μιας τέτοιας πολιτικής ως προς τους μειονοτικούς πληθυσμούς. Ως έχει το κείμενο (βλ. παραπάνω), δίνεται στους ανυποψίαστους νεαρούς αναγνώστες η εντύπωση ότι «το δύσκολο έργο της αφομοίωσης» αποτελούσε –και κατ’ επέκταση αποτελεί– έναν καθ’ όλα νόμιμο στόχο.

Από την άλλη πλευρά, όμως, πρέπει να υπογραμμισθεί και η ευστοχία της ερώτησης «Ποια γενικότερη λογική χαρακτηρίζει τις θέσεις του Κ. Ρακτιβάν; Ποιοι παράγοντες θεωρείτε ότι υπαγόρευσαν αυτή τη λογική;», που αφορά το παραπάνω παράθεμα, και τίθεται από τους συγγραφείς του σχολικού βιβλίου (Γ3α) στο πλαίσιο των «ασκήσεων-δραστηριοτήτων» που παρατίθενται στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας. Είναι εύστοχη διότι μπορεί να λειτουργήσει δημιουργικά, με αφετηρία ένα ιστορικό ζήτημα, συνδέοντας τον λόγο των μαθητών με ζητήματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εθνοπολιτισμικής ταυτότητας, ισηγορίας και ισονομίας, δηλαδή με ζητήματα φλέγοντα και επίκαιρα, εφόσον αφορούν και στη σημερινή πολυπολιτισμική πραγματικότητα την οποία βιώνουν οι ίδιοι.

→ *Αποσιώπηση* (Γ3α: 92-93): Στην ενότητα 32 («Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο – Ο Εθνικός Διχασμός», Γ3α: 92-93), δεν γίνεται λόγος για την στάση των

⁸ «1. Να προσενεχθώ προς πάσας τας εθνικότητας εν ισότητι και δικαιοσύνη, να σεβασθώ τα δικαιώματα των ατόμων και να εργασθώ διά την ευημέρειαν όλων των κατοίκων της χώρας ταύτης αδιακρίτως. Αύται εισίν άλλως τε και αι γενικαί αρχαί, αίτινες κρατούσι [επικρατούν] και καθοδηγούσι την διοίκησιν εν Ελλάδι, ώστε πάντα ταύτα δεν είναι δι’ εμέ νέα. Οι Ισραηλίται της Ελλάδος δύνανται να μαρτυρήσωσι περί τούτου [...]. 2. Να εξασφαλίσω την δημοσίαν τάξιν. [...] Εάν ο πληθυσμός δεν είναι ευχαριστημένος, είμαι έτοιμος να δεχθώ και ακούσω όλους τους δυσσαρεστημένους. Το γραφείον μου είναι ανοικτόν εις όλον τον πληθυσμόν». Πηγή: Κ. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 39-43.

μειονοτήτων της βορείου Ελλάδας απέναντι στη μεγαλοϊδεατική και αφομοιωτική πολιτική των κυβερνήσεων Βενιζέλου.

Αναφορές στον Ελληνισμό έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους

Αναφορές στον Ελληνισμό ως θύμα

Στη συντριπτική τους πλειονότητα πρόκειται για αναφορές σε αλύτρωτους Έλληνες της Μικράς Ασίας ή των Βαλκανίων, των οποίων όμως ο μειονοτικός χαρακτήρας κατά κανόνα δεν υπογραμμίζεται. Συνήθως προβάλλονται ως θύματα, που κακοπαθαίνουν από τον εθνικό Άλλο: από την οθωμανική, νεοτουρκική ή κεμαλική εξουσία, από τους Βαλκάνιους ανταγωνιστές ή από τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων. Ωστόσο, διατηρούν την εθνική συνείδηση, την θρησκεία και τον πολιτισμό τους. Ελάχιστες αναφορές αφορούσαν τον παροικιακό Ελληνισμό.

Αναφορές στον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας

→ Δ6α: 221. Αναφορά στους Έλληνες της Σμύρνης. Ο λόγος για την Μικρασιατική καταστροφή: «Το 1922 οι Τούρκοι μπήκαν στη Σμύρνη, που είχε γεμίσει πρόσφυγες και την έκαψαν σφάζοντας και αιχμαλωτίζοντας χιλιάδες Ελλήνων».

→ Δ6α: 268-269. Έμμεση αναφορά στους Έλληνες του Αϊβαλί με το παράθεμα-απόσπασμα από το βιβλίο του Ηλία Βενέζη, *Το Νούμερο 31328*.

→ Δ6α: 269. Έμμεση αναφορά στις χαμένες πατρίδες των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής με ένα γραπτό παράθεμα – απόσπασμα από το βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*.

→ Γ3α: 102. Μη αποσιώπηση (κατ' εξαίρεση) της μειονοτικής θέσης του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας

Στα συγκριτικά πλεονεκτήματα του εν λόγω σχολικού βιβλίου (της 3^{ης} Γυμνασίου: Λούβη – Ξιφαράς 2006) πρέπει να συγκαταλεγεί η ρητή παραδοχή της μειονοτικής θέσης του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία κατά την 2^η δεκαετία του 20ού αιώνα, παρά τον οικονομικό και πολιτικό δυναμισμό του. Το σχετικό χωρίο (σ. 102, ενότητα 36 «Ο ελληνισμός της δυτικής Μικράς Ασίας και του Πόντου») έχει ως εξής:

«Αν και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, εύπορες και καλά οργανωμένες, είχαν έντονη –και συχνά πρωταγωνιστική– παρουσία. Εκπροσωπούσαν στις οθωμανικές αρχές από τους επικεφαλής τους, προκρίτους και αρχιερείς. Οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειονότητα μόνο στην πόλη της Σμύρνης (περίπου 400.000 το 1912), ενώ διέθεταν σημαντική παρουσία, χωρίς να έχουν πληθυσμιακή υπεροχή, και σε ορισμένες άλλες πόλεις (Κυδωνίες-Αϊβαλί, Αϊδίνι, Προύσα)» (Γ3α: 102).

→ Γ3β: 96. Αναφορά στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εξέφρασαν άκρατο (και μάλλον άκριτο, με δεδομένο τις αρνητικές διαθέσεις των Τούρκων) ενθουσιασμό όταν έμαθαν για την άφιξη ελληνικών στρατιωτικών μονάδων στην Κωνσταντινούπολη (το θωρηκτό Αβέρωφ) και στη Σμύρνη (αγήματα που αποβιβάστηκαν) αντίστοιχα.

→ Γ3β: 98-99. Στην ενότητα 36 «Ο Ελληνισμός της δυτικής Μικράς Ασίας και του Πόντου» γίνεται λόγος για τις ελληνορθόδοξες κοινότητες του Πόντου και της δυτικής Μικράς Ασίας, καθώς και για το «Φροντιστήριο» που λειτουργούσε στην Τραπεζούντα. Επίσης, γίνεται λόγος για τους διωγμούς σε βάρος του Μικρασιατικού Ελληνισμού (έμμεση προβολή της ύπαρξής του με την ιδιότητα του θύματος) από τους Νεότουρκους ως συνέπεια, όμως, των μεγαλοϊδεατικών δραστηριοτήτων των

Μικρασιατών Ελλήνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παραδοχή αυτή, εκ μέρους των συγγραφέων (Γ3β: 99), κινείται προς την κατεύθυνση μιας περισσότερο αντικειμενικής παρουσίασης και συνιστά ειδοποιό διαφορά του βιβλίου της 3^{ης} Γυμνασίου σε σύγκριση με τα υπόλοιπα.

→ Γ3β: 102. Έμμεση αναφορά στους Έλληνες της Σμύρνης καθώς γίνεται λόγος για την Μικρασιατική καταστροφή και τους πρόσφυγες στην προκυμαία της Σμύρνης.

→ Γ3β: 114. Ο λόγος για τις επιπτώσεις στον επιχειρηματικό τομέα από την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης μετά την Μικρασιατική καταστροφή.

→ Λ3β: 104. Οι Έλληνες της Νίκαιας και της Πάφρας. Ο λόγος (σε πρόσθετο παράθεμα) για την τραγική σφαγή τους από τους Τσέτες κατά την Μικρασιατική καταστροφή.

Αναφορές στον Ελληνισμό του Πόντου

→ Λ3α: 90. Αναφορά στους Έλληνες του Πόντου ως θύματα των Νεότουρκων. Τα συμφραζόμενα αφορούν το ενδεχόμενο ίδρυσης Ποντοαρμενικής ομοσπονδίας: «η [Ποντοαρμενική] ομοσπονδία [το 1920] έπεσε θύμα του εθνικού κινήματος των Τούρκων».

→ Λ3β: 98-99. Σε σχεδιάγραμμα του μαθήματος («Ο Μικρασιατικός πόλεμος 1919-1922») γίνεται λόγος για την κίνηση ανεξαρτησίας του Πόντου μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και για τους διωγμούς των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων Ποντίων. Συνάγεται η ύπαρξη ισχυρού ελληνικού στοιχείου στον Πόντο που υποστηρίζεται από τους Έλληνες της νότιας Ρωσίας (του ρωσικού Πόντου) και επιδιώκει την χειραφέτησή του από την τουρκική εξουσία η οποία το διώκει ανηλεώς.

→ Λ3β: 101-102. Στατιστικά στοιχεία (σε πρόσθετο παράθεμα) για τους διωγμούς σε βάρος των Ελλήνων του Πόντου (πίνακες, πόλεις, απώλειες).

→ Λ3β: 103. Πρόσθετο παράθεμα από το βιβλίο του Ενεπεκίδη, Πολυχρόνη (1996) *Γενοκτονία στον Εύξεινο Πόντο. Διπλωματικά έγγραφα από τη Βιέννη (1909-1918)*. Θεσσαλονίκη: Εύξ. Λέσχη Θεσσαλονίκης, σσ. κ΄-κθ΄. Αφορά στοιχεία προερχόμενα από αυστριακά αρχεία σχετικά με την συστηματική μεθόδευση της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου.

→ Λ3β: 104-107. Διαδοχικά πρόσθετα παραθέματα τα οποία μαρτυρούν τους διωγμούς και τις σφαγές σε βάρος των Ελλήνων του Πόντου. Έμμεσα συνάγεται η ύπαρξη πολυπληθούς ελληνικού στοιχείου το οποίο εξολοθρεύτηκε με τραγικό τρόπο (θυματοποίηση).

Αναφορές στον Ελληνισμό της νότιας Ρωσίας

→ Λ3α: 89. Αναφορά στον Ελληνισμό της νότιας Ρωσίας ως θύμα των Μπολσεβίκων: «πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Μπολσεβίκων, ενώ πολλοί περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και στον Πόντο» (Λ3α: 89). Τα συμφραζόμενα αφορούν τις ελληνικές διεκδικήσεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη διδακτική ενότητα «Ο Μικρασιατικός Πόλεμος 1919-1922».

Αναφορές στον Ελληνισμό της Βόρειας Ηπείρου

→ Δ6α: 239. Αναφορά στους Έλληνες της Β. Ηπείρου, το 1913 και σήμερα.

→ Δ6α: 246. Αναφορά στους Έλληνες κατοίκους της Β. Ηπείρου που υποδέχτηκαν πανηγυρικά τον νικητή ελληνικό στρατό στην Κορυτσά (στις 21/11/1940).

→ Δ6β: 168. Απλή αναφορά στον αγώνα των Βορειοηπειρωτών για την αυτονομισή τους το 1913.

Συμπεριληπτικές αναφορές

→ Δ6α: 31

1. Οι «υπόδουλοι Έλληνες» ως πολυπαθούσα, μαρτυρική εθνότητα κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας.
2. Αναφορά στον Ελληνισμό των παροικιών.

→ Δ6α: 97. Γίνεται αναφορά στα αντίποινα των Τούρκων (συμπεριλαμβανομένου του απαγχονισμού του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄) σε βάρος ελληνικών πληθυσμών σε Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Αϊβαλί, εξαιτίας της κήρυξης της επανάστασης.

→ Δ6α: 212-219

1. Ολόκληρη διδακτική ενότητα για την διαχρονική πορεία του «Ελληνισμού της Θράκης και της Μ. Ασίας» (η λανθάνουσα λογική: «ο Ελληνισμός αντιστέκεται στις αντίξοες συνθήκες και ακτινοβολεί ανά τους αιώνες»).
2. Γίνεται αναφορά και στον Ελληνισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας.
3. Χαρακτηριστικά των προθέσεων των συγγραφέων είναι τα παραθέματα που έχουν επιλέξει και οι τίτλοι που τους έχουν αποδώσει: α) Απόσπασμα από το βιβλίο του Κοσμά Πολίτη, Στου Χατζηφράγκου, με τον αποκαλυπτικό τίτλο «Όλα αυτά ήταν ελληνικά». β) Παράθεμα για τους κρυπτοχριστιανούς από το βιβλίο του Κώστα Φωτιάδη, Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. γ) Κείμενο των συγγραφέων του σχολικού βιβλίου με τίτλο «Η Παναγία Σουμελά, ιερό σύμβολο των Ποντίων».

→ Δ6α: 222. Γίνεται λόγος για την Μικρασιατική καταστροφή, τον ξεριζωμό, την ανταλλαγή πληθυσμών, τους μη ανταλλάξιμους, την μειονοτική παρουσία (σήμερα) των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου εξαιτίας των τουρκικών διωγμών.

→ Δ6β: 158. Αναφορά στη διαχρονική πορεία του Ελληνισμού της Θράκης και της Μικράς Ασίας.

→ Γ3β: 96. Αναφορά στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εξέφρασαν άκρατο ενθουσιασμό όταν έμαθαν για την άφιξη ελληνικών στρατιωτικών μονάδων στην Κωνσταντινούπολη (το θωρηκτό Αβέρωφ) και στη Σμύρνη (αγήματα που αποβιβάστηκαν) αντίστοιχα.

→ Γ3β: 114. Ο λόγος για τις επιπτώσεις στον επιχειρηματικό τομέα από την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης μετά την Μικρασιατική καταστροφή.

→ Λ3α: 138. Οι ανεκπλήρωτες εθνικές προσδοκίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

«Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου –κατοικημένης σε ποσοστό 90% από Έλληνες– στην Ελλάδα ανταποκρινόταν πλήρως στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, που είχε διακηρυχτεί από τους Συμμάχους κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η ίδια όμως αρχή δεν εφαρμόστηκε και στην περίπτωση των υπόλοιπων εδαφών που διεκδικούσε η ελληνική πλευρά – της Βόρειας Ηπείρου και της Κύπρου. Η σύνδεση, νωρίς, του όλου προβλήματος της Αλβανίας με τον ανταγωνισμό μεταξύ των Συμμάχων, η επιθυμία των Άγγλων ιθυνόντων να διατηρήσουν ακέραιη τη

Βρετανική Αυτοκρατορία, αλλά και η διεθνής αδυναμία της Ελλάδας σε περίοδο έντονης εσωτερικής διαμάχης οδήγησαν στην περιορισμένη ικανοποίηση των εύλογων αιτημάτων της κατά το συνέδριο της ειρήνης» (Λ3α: 138).

→ Λ3β: 77. Διαδοχικές αναφορές (σε πρόσθετα παραθέματα στο βιβλίο του εκπαιδευτικού) στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στις σχέσεις τους με την Νεοτουρκική εξουσία μετά το κίνημα του 1908. Η αφήγηση αφορά τις δυνατότητες του αλύτρωτου Ελληνισμού για συνεργασία με τους Νεότουρκους.

Μια διάκριση που δεν έγινε: Έλληνες # Ελληνόφωνοι

→ Υπέρβαση και σύγχυση διαφορετικών νοημάτων, αποσιώπηση της διαφοράς: «Έλληνες» # «Ελληνόφωνοι» (Γ3α: 23)

- 1^η αναφορά (στη βασική αφήγηση)

Γίνεται αναφορά στους Εβραίους και στους Αρμένιους με την ιδιότητα των εθνοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που διακρίθηκαν, μαζί με τους Έλληνες, στις οικονομικές δραστηριότητες (βλ. βασικό αφηγηματικό κείμενο ενότητας 5 «Ο ελληνισμός από τα μέσα του 18^{ου} αι. έως τις αρχές του 19^{ου} αι.», Γ3α: 23-25).

- 2^η αναφορά (γραπτό παράθεμα)

Ωστόσο, παρά την προηγούμενη ισορροπημένη αναφορά σε Έλληνες, Εβραίους και Αρμένιους, στην ίδια σελίδα (Γ3α: 23) υπάρχει το παρακάτω παράθεμα:

[Οι Έλληνες κυριαρχούν στο εμπόριο της Βαλκανικής]

«Για έναν ολόκληρο αιώνα μετά το 1750, τα ελληνικά ήταν η γλώσσα του εμπορίου στα Βαλκάνια και οι βαλκάνιοι έμποροι, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, μιλούσαν γενικά ελληνικά [...]. “Ελληνας” πρώτα απ’ όλα σήμαινε πλανόδιος πωλητής ή έμπορος και μ’ αυτή την έννοια ακόμα και ένας Εβραίος μπορούσε να είναι “Ελληνας”».

Πηγή: Stoianovich, T. (1979) «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο: Ασδραχάς, Σπύρος (επιμέλεια) *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*. Αθήνα: Μέλισσα, 318 (Γ3α: 23).

Ο τίτλος που έχει δοθεί από τους συγγραφείς του σχολικού βιβλίου («Οι Έλληνες κυριαρχούν στο εμπόριο της Βαλκανικής»), αν υποθεθεί ότι –στο πλαίσιο της «διδασκτικής μετατόπισης»– επιχειρεί την συμπύκνωση του νοήματος της γραπτής πηγής που ακολουθεί, δεν φαίνεται να το επιτυγχάνει αυτό με αξιοπιστία. Πρόκειται μάλλον για υπέρβαση, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, από την άποψη ότι στην πηγή αναφέρεται, μεν, ότι η ελληνική γλώσσα κυριαρχούσε στο εμπόριο της Βαλκανικής και αυτοί που κυριαρχούσαν ήταν οι «Έλληνες», αλλά με την έννοια αυτή ο συγγραφέας δηλώνει τον «κατακτητή ορθόδοξο βαλκάνιο έμπορο».

Αυτό σημαίνει ότι ο συγγραφέας του γραπτού παραθέματος αναφέρεται περισσότερο σε ελληνόφωνους πληθυσμούς ή σε αστικά στρώματα των Οθωμανικών Βαλκανίων που είχαν υιοθετήσει στοιχεία της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης, η οποία θεωρείτο ως *haute culture* («υψηλή κουλτούρα») (Gellner 1992: 71 κ.ε.), ενώ η ελληνική γλώσσα ως *lingua franca* της διοίκησης και του εμπορίου της εποχής εκείνης στο συγκεκριμένο χώρο (Karakasidou 2002: 143), αναπτύσσοντας ταυτόχρονα και μια μορφή εθνοτικής συνείδησης (πρβλ. Αδάμου-Ράση 2006: 361· για τους ελληνόφωνους Βλάχους στα κεντρικά, υπό οθωμανική κυριαρχία, Βαλκάνια του 18^{ου} αιώνα Winniffrith 2002: 116). Δεν αναφέρεται σε πληθυσμούς με ελληνική πολιτική συνείδηση, τουλάχιστον με την σημερινή έννοια, όπως πιθανώς θα εκληφθεί από τους μαθητές, λαμβάνοντας υπόψη την δυσκολία τους να προβούν σε λεπτές διακρίσεις, με δεδομένη την σχετική άγνοιά τους για το εν λόγω θέμα. Η εθνική και

πολιτική συνείδηση των πληθυσμών που αφορά η έννοια του Stoianovich («κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος») ήταν υπό διαμόρφωση· δεν ήταν ήδη διαμορφωμένη. Η διαφορά αυτή όμως δεν δηλώνεται στον τίτλο.

Συνοπτική αποτύπωση, σε μορφή πινάκων, του υλικού που εντοπίστηκε

α. Οι αναφορές στις μειονότητες στα σχολικά βιβλία που ερευνήθηκαν

Ιστορικές μειονότητες στην Ελλάδα		Δ6α	Δ6β	Γ3α	Γ3β	Λ3α	Λ3β
1	Αρβανίτες (Αλβανόφωνοι Έλληνες)				αναφορά		
2	Αρμένιοι			4 αναφορές			2 αναφορές
3	Βλάχοι Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου					2 αναφορές	2 αναφορές
4	Εβραίοι Θεσσαλονίκης κ.α.	αναφορά	2 αναφορές	Αναφορά	3 αναφορές	αναφορά	αναφορά
5	Εξαρχικοί Μακεδονίας			2 αναφορές		αναφορά	
6	Ευαγγελικοί (Προτεστάντες Αγγλικανικής Εκκλησίας)						
7	Ιεχωβάδες						
8	Καθολικοί Κυκλάδων και ιδιαίτερα Σύρου						
9	Μουσουλμάνοι Δωδεκανήσων						
10	Μουσουλμάνοι Θεσσαλίας			Αναφορά			
11	Μουσουλμάνοι Θεσσαλονίκης						
12	Μουσουλμάνοι Θράκης	αναφορά					αναφορά
13	Μουσουλμάνοι Κρήτης (Τουρκοκρητικοί)			Αναφορά			
14	Παλαιοημερολογίτες σε όλη την Ελλάδα				αναφορά		
15	Πομάκοι Θράκης						
16	Σαρακατσαναίοι νομάδες						
17	Σλαβόφωνοι, Σλαβομακεδόνες						αναφορά
18	Τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες από Μ. Ασία						
19	Τσάμηδες Ηπείρου						

20	Τσιγγάνοι, κυρίως σε Δ. Θράκη						
----	-------------------------------	--	--	--	--	--	--

β. Ο Ελληνισμός έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους

	Δ6α	Δ6β	Γ3α	Γ3β	Λ3α	Λ3β
Έλληνες Μικράς Ασίας (Ιωνίας και Πόντου)	αναφορές		αναφορά	αναφορές		αναφορές
Ελληνισμός νοτίου Ρωσίας					αναφορά	
Έλληνες Βορείας Ηπείρου	αναφορές	αναφορά				
Συμπεριληπτικές αναφορές	αναφορές	αναφορά		αναφορά		αναφορές

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- Σε γενικές γραμμές, δεν γίνεται λόγος για τις μειονότητες στην ελληνική επικράτεια (αποσιώπηση), διότι δεν προβλέπεται κάτι τέτοιο από τις προδιαγραφές των αναλυτικών προγραμμάτων που δίνουν έμφαση σε άλλα στοιχεία. Ακόμη κι όταν προβλέπεται κάτι τέτοιο σε διακηρυκτικό επίπεδο (ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ), ωστόσο, δεν υλοποιείται σε επίπεδο συγγραφής σχολικών βιβλίων.
- Το μειονοτικό φαινόμενο δεν αντιμετωπίζεται θετικά αλλά μάλλον ως αιτία προβλημάτων (οι μειονότητες παρουσιάζονται ως εμπόδιο της «επιθυμητής ομοιογένειας» του ελληνικού κράτους), σε αντίθεση: 1) με την ιστορική αλήθεια ότι οι επιμειξίες και οι αλληλεπιδράσεις λειτουργούν θετικά προς την κατεύθυνση του εμπλουτισμού –και όχι της αλλοίωσης– ενός κοινωνικού συνόλου, 2) με τις αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής της ειρήνης, αρχές που κατά ένα μέρος εμπνέουν, άλλωστε, και τους συντάκτες του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Ιστορίας (τουλάχιστον όσον αφορά ορισμένους από τους σκοπούς διδασκαλίας του μαθήματος), 3) με ορισμένες από τις βασικές αρχές της εκπαίδευσης που προβάλλονται στο γενικό μέρος του ΔΕΠΠΣ (2003: 3-5), όπως είναι η ενίσχυση της πολιτισμικής και γλωσσικής ταυτότητας στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, καθώς και η ευαισθητοποίηση σε θέματα ανθρώπινων δικαιωμάτων, παγκόσμιας ειρήνης και ανθρώπινης αξιοπρέπειας.
- Όταν γίνεται λόγος για μειονότητες στην ελληνική επικράτεια δεν προβάλλεται η ιδιαίτερη φωνή και άποψή τους, προπάντων όταν αυτή διαφοροποιείται, αποκλίνει ή αντιτίθεται στις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους (π.χ. δεν παρουσιάζεται η άποψη των «ρουμανιζόντων» Βλάχων, των Σλαβομακεδόνων ή της τουρκικής προπαγάνδας στη δυτική Θράκη). Υπ' αυτούς τους όρους πολύ δύσκολα θα ισχυριζόταν κανείς ότι γίνεται σεβαστή η ιδιαίτερη πολιτισμική, εθνοτική ταυτότητα ή και πολιτική βούληση των μειονοτικών ομάδων.
- Γίνεται λόγος για μειονότητες στο ελληνικό κράτος ή για μειονοτικές εθνότητες στην Οθωμανική αυτοκρατορία 1^ο. όταν αυτές συμπάσχουν με τους ελληνικούς πληθυσμούς εξαιτίας κοινών εχθρών (όπως οι Εβραίοι από τους Ναζί, οι Αρμένιοι

από τους Νεότουρκους ή από την γερμανική εξωτερική πολιτική της „Drang nach Osten“, οι Τούρκοι της δυτικής Θράκης από τους Βούλγαρους), 2^{ov}. όταν επιδιώκεται η κατάδειξη της ελληνικότητάς τους (π.χ. των Βλάχων) ή 3^{ov}. όταν τα συμφραζόμενα της αφήγησης προϋποθέτουν έμμεσα (και αναπόφευκτα θα έλεγε κανείς) την ύπαρξή τους (π.χ. οι προβλέψεις του «Οργανικού Νόμου» στην Κρήτη προϋποθέτουν την ύπαρξη των Τουρκοκρητικών, το πρόβλημα των τσιφλικιών οδηγεί στο να γίνει αναφορά σε «Τούρκους τσιφλικάδες», στα σχετικά με την οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία γίνεται λόγος για τις επιδιώξεις των Εξαρχικών ως αντιπάλων, όμως, του Ελληνισμού). Ο προφανής στόχος είναι να μην ενοχοποιείται η πολιτική που ακολούθησε ή ακολουθεί το ελληνικό κράτος και να μην εγείρονται αιτήματα απόδοσης ευθυνών ή άλλες διεκδικήσεις.

- Ωστόσο, πυκνός λόγος γίνεται –κυρίως σε σχέση με το ζήτημα του αλυτρωτισμού– για τον Ελληνισμό ως μειονότητα που θυματοποιείται, π.χ. για τους Έλληνες της Ιωνίας, του Πόντου, της Ανατολικής Ρωμυλίας και της ανατολικής Θράκης. Σε αυτή την περίπτωση η άποψη της Άλλης Πλευράς ανιχνεύθηκε μόνο σε πρόσθετα παραθέματα στο βιβλίο του εκπαιδευτικού (Λ3β: 104-6, η άποψη των Κεμαλικών για τους ανθελληνικούς διωγμούς κατά την περίοδο 1920-1922). Οι αναφορές αυτές ενδιαφέρουν διότι αποτελούν κατά κάποιο τρόπο την άλλη πλευρά του νομίσματος. Με άλλα λόγια όταν οι μειονότητες αφορούν «Εμάς» γίνονται αντικείμενο διαφορετικής μεταχείρισης σε σύγκριση με την περίπτωση κατά την οποία ο όρος «μειονότητα» αφορά «Άλλους» μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους. Ενώ συνήθως επιδεικνύεται ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στα δεινά των ελληνικών μειονοτήτων σε ξένες χώρες, δεν συμβαίνει το ίδιο όσον αφορά το ακριβώς αντίστροφο ενδεχόμενο.

- Εν κατακλείδι, όπως ορθά επισημαίνει ο Δημήτρης Χριστόπουλος (2002: 98), «η χώρα μας μπορεί ειλικρινά να καυχάται ότι δεν έπεσε θύμα του φιλομειονοτικού συρμού που κυρίεψε την Ευρώπη με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου». Προσαρμόστηκε απλώς, και μάλιστα επιλεκτικά, στο πνεύμα της ευρωπαϊκής πολιτικής ορθότητας στο οποίο δεσπάζει η στρατηγική της ηθικοποίησης του μειονοτικού λόγου.

Αναφερόμενη βιβλιογραφία

- Clogg, Richard (editor) (2002) *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*. London: Hurst and Company.
- Council of Europe (2007) *Convention – cadre pour la protection des minorités nationales. Recueil de textes*. Strasbourg: Editions du Conseil de l'Europe (4^η έκδοση, 1^η έκδοση 1999).
- Gellner, Ernest (1992) *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Karakasidou, Anastasia (2002) “Cultural illegitimacy in Greece: the Slavo-Macedonian ‘non-minority’”, in: Clogg, Richard (editor) *Minorities in Greece. Aspects of a plural society*. London: Hurst & Company, 122-164.
- Mavrogordatos, George (1983) *Stillborn Republic: Social Conditions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. Berkley.
- Mazower, Mark (2006) *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Rüsen, Jörn (2007) "Memory, History and the Quest for the Future", in: Cajani, Luigi – Ross, Alistair (eds.) *History Teaching, Identities, Citizenship*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Traverso, Enzo (2005) *Le passé, modes d'emploi. Histoire, mémoire, politique*. Paris : Editions La fabrique.
- Winnifrith, T. J. (2002) "Vlachs", in: Glogg, Richard (editor) *Minorities in Greece. Aspects of a plural society*. London: Hurst & Company, 112-121.
- Βερέμης, Θάνος (2004) *Τα Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα. Δόμηση και αποδόμηση κρατών*. Αθήνα: Πατάκης.
- Βόγλη, Ελπίδα Κ. (2007) «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βούρη, Σοφία (1992) *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*. Αθήνα: Παρασκήνιο.
- Διβάνη, Λένα (1999) *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*. Αθήνα: Καστανιώτης, 7^η έκδοση.
- Δραγώνα, Θάλεια – Φραγκουδάκη, Άννα (επιμέλεια) (2008) *Πρόσθεση όχι αφαίρεση. Πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καψάλης, Α. – Μπονίδης, Κ. – Σιπητάνου, Α. (επιμέλεια) (2000) *Η εικόνα του «Άλλου» / Γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 16-18 Οκτωβρίου 1998. Μονάδα έρευνας σχολικού βιβλίου Georg-Eckert-Institut Unesco, Βαλκανική εταιρεία παιδαγωγικής και εκπαίδευσης*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Κόκκινος, Γιώργος (2006) *Συμβολικοί πόλεμοι για την Ιστορία και την Κουλτούρα. Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκινος, Γιώργος & Γατσωτής, Παναγιώτης (2007) «Η παγκόσμια ιστορία στην ελληνική σχολική ιστορία: Η δύναμη της αδράνειας από το 19^ο αιώνα έως τις μέρες μας». *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 6-7, 5-78.
- Κωστόπουλος, Τάσος (2000) *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2001) *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαργαρίτης, Γιώργος – Αζέλης, Αγαθοκλής – Ανδριώτης, Νίκος – Δετοράκης, Θεοχάρης (2007) *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας: Γ' Λυκείου (Θεωρητική κατεύθυνση)*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. [1^η έκδοση το 1999-2000].
- Μαργαρίτης, Γιώργος (2005) *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. (2003) «Οι εθνικές μειονότητες», στο: Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμέλεια) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμος Β2, 9-35.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος (2003) *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών 1912-1930: Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα: Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο.
- Μουργκέσκου, Μιρέλα-Λουμινίτα – Κουλούρη, Χριστίνα (επιμέλεια) (2005) *Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Βιβλίο εργασίας 2. Έθνη και Κράτη στη*

- Νοτιοανατολική Ευρώπη*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος. Θεσσαλονίκη, Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.
- Μπονίδης, Κυριάκος (2004) *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Νικολάου, Γιώργος (2005) *Διαπολιτισμική διδακτική. Το νέο περιβάλλον. Βασικές αρχές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία – Κωφός, Ευάγγελος – Αιλανός, Κωνσταντίνος – Αλεξανδρής, Αλέξανδρος – Κιτρομηλίδης, Πασχάλης – Ιωακειμίδης, Παναγιώτης - Χασιώτης, Ιωάννης – Φωτιάδης, Κωνσταντίνος (2003) *Θέματα Ιστορίας: το Μακεδονικό Ζήτημα, Ελληνοαλβανικές Σχέσεις, Ελληνοτουρκικές Σχέσεις, το Κυπριακό Ζήτημα, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Ελληνισμός της Διασποράς, Παρευξείνιος Ελληνισμός*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., Έκδοση Ε' [Α' έκδοση το 1998].
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμέλεια) (2003) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 10 τόμοι. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (επιμέλεια) (2006) *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (1978) «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από 1913 ως 1941*, τ. ΙΕ', σσ. 342-358.
- Τρουμπέτα, Σεβαστή (2001) *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*. Αθήνα: ΚΕΜΟ – Κριτική.
- Τσιάκαλος, Γιώργος (2000) *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιάκαλος, Γιώργος (2006) *Απέναντι στα εργαστήρια του ρατσισμού*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Χριστόπουλος, Δημήτρης (2002) *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*. Αθήνα: Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο.